

פרשת האופציה על אדמות האמיר עבדאללה בעיר-אל-כבד — ראשית הקשר בין ההנהלה הציונית והאמיר עבדאללה

"עבר-הירדן המזרחי הוא חלק אורגני מארץ-ישראל כלה, אשר רק באופן מלאכותי נפרד מעברו המערבי אחרי ועידת קהיר בשנת 1921, שקבעה פוליטיקה חדשה של אנגליה במזרח. העבר ההסטורי מקשר את שני החלקים, אלא שאותו פרוצס אשר פעם הלך ממזרח למערב, בזמננו ילך ממערב למזרח, והיהודים אשר כבשו פעם את ארץ יהודה מדרך מואב יצטרכו לכבוש את מואב בבואם מיהודה. אולם במקום התרבות שבהם כבשו משה ויהושע את הארץ, נשקם של הכובשים החדשים — יהיו האת והמומרה".

(א. אפשטיין, דיווח-שבון פברואר 1931, אצ"מ S 25/3489)

א. התקשרות השייכים בעבר-הירדן והאמיר עבדאללה עם הנהלת הסוכנות מבהינה פוליטית. נותקה עבר-הירדן מארץ-ישראל כבר ב-1920. באותה שנה יצא האמיר עבדאללה מחג'אז לסוריה לעזרת אחיו פייצל, שניהל אותה שעה מאבק נגד הצרפתים, וברכרו נתעכב בעבר-הירדן (נובמבר 1920). להלכה, היתה עבר-הירדן תחת כיבוש בריטי, ולמעשה שרר בה תוהו-ובוהו. בבוא האמיר לעבר-הירדן קידמוהו החושבים בברכה, כנציג הבית ההאשמי, זרע הנביא. אותו זמן התנהל המשא-ומתן האנגלו-צרפתי על גורלה של עבר-הירדן. מישויותו הצרפתים של עבר-הירדן, בעקב מצבם הקשה בסוריה, החליטו הבריטים לכונן אמירות, שתהיה חוסה בצל המנדאט הבריטי ולהעמיד בראשה את עבדאללה. נוסף לרצון הברי-

¹ מאמר זה מבוסס בעיקר על תיקי עבר-הירדן, השמורים בארכיון הציוני המרכזי בירושלים ועל התיקים של משרד המושבות הבריטי, שבהם גדונה ההתייבות היהודית בעבר-הירדן. כמו כן נעזרתי בפרוטוקולים של מרכז ומוכרות מפא"י בנדון (השמורים בארכיון מפא"י בבית ברל, צופית) ובביולטינים של מרכז מפא"י. ניתוח הצד הערבי בפרשה זו מבוסס על חומר מן המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ולא על מקורות ערביים. ברור כי זו מגבלה, וייתכן כי ניתוח הפרשה על כל צדדיה לא יושלם עד שייחקרו גם מקורות אלה. עם זאת נראה, כי גם המקורות המצויים עתה בידינו גונתים המונה מתקבלת על הדעה של שיקולי הערבים.

טים לפצות את פייצל ואת אחיו,² קבעו בהכרעה זו — האנארכיה ששררה בעבר-הירדן ובקרב שבטי הבדואים ועובדת הימצאותו של האמיר עבדאללה ברבת-עמון. בשנת 1928 הגיעה האוכלוסיה העבר-ירדנית לכדי 330,000 נפש, מהם 284,000 מוסלמים, 26,000 נוצרים, 30,000 צירקסים. רוב האוכלוסיה הורכב מבדואים ופל-חים, שהמשיכו את אורח חייהם המסורתי כבימי שלטון התורכים. התמורות הכלכליות והחברתיות הגדולות אשר נתחוללו באוכלוסיית ארץ-ישראל המערבית, פסחו על עבר-הירדן המזרחית, אם כי בערים החל להיווצר מעמד של סוחרים, מרכיב חדש במבנה החברתי המפגך של עבר-הירדן.

הבדואים והפלחים היו מוכנים לקבל כל ממשלה, בתנאי שזו תהיה ממשלה חזקה. אולם צירוף של גורמים מספר הביא להתמרמרות מצד שכבות אלה כלפי השלטון ההאשמי. עבדאללה עדיין לא היה מקובל על הבדואים כבן-המקום. ברא-שית שלטונו אף היו כמה התמרדויות נגדו. ראשי השבטים, שהיו בעלי רוב האדמות במדינה, נפגעו קשות ממדיניותה של ממשלת עבר-הירדן, אשר חלקה קרקעות חינם לפליטים מדיניים (מתוך מדיניות עידוד הגירה), וגרמה בכך לירידה כללית במחיר הקרקעות. החקלאות הפרמיטיבית של עבר-הירדן לא היתה מסוגלת ליצור הון שיושקע בפיתוח הקרקעות. פשוטי-עם ואף נכבדים ובעלי קרקעות, הנאמדות באלפי דונמים, היו על סף-רעב. מצב קשה זה, שנגרם בעקבות חוסר הון, השקעות ויוזמה — הוחמר בשל כמה שנות בצורת רצופות שפקדו ארץ זו משנת 1929 ואילך. התופעה המבליטה התפתחות זו היא ההגירה מעבר-הירדן לארץ-ישראל המערבית. בעוד שבשנות המימשל התורכי כיוון ההגירה היה ממערב למזרח, הרי בשנות המנדט נדדו תושבי עבר-הירדן מערבה לשבוע עבר. במצב זה התחילה מסתמנת הדעה בקרב בעלי האחויות וראשי השבטים בעבר-הירדן, שבלי השקעות הון מן החוץ, בלי הכנסת שיטות עיבוד חדישות, הדורות אף הן הון לצורכי השקעה, לא יעלה בידם לפרוץ את מעגל הקסמים של חוסר הון, הגורם לחוסר פיתוח, המונע יצירת הון מקומי וחוזר חלילה.

בעבר-הירדן, הסחורה היחידה העוברת לסוחר היתה הקרקע. בעלי הקרקעות סברו אפוא שלא תימצא הדרך לגיוס הון, אלא על-ידי מכירת חלק של הקרקעות ועל-ידי פיתוח אינטנסיבי של הקרקעות הנותרות. כאן התעוררה שאלת הקונה הפוטנציאלי. באיזור נידה כעבר-הירדן נמנו קרקעות עם הסחורות השכיחות בעוד שקונים היו — נדירים. חוץ מהודים, ששיקוליהם לא היו כלכליים, ספק אם ניתן היה למצוא משקיעים שיהיו מעוניינים להשקיע מהונם בעבר-הירדן. לכן, כאשר פרסם העיתון "פלשתין" ב-1930 ידיעות, כאילו יהודים עומדים להתגר לעבר-הירדן, עוררו שמועות אלה שביעות-רצון בקרב אנשי עבר-הירדן, בראותם

² ראה: א' אפשטיין (אילת), "המצב הנוכחי בעבר-הירדן, דו"ח מבקורי בו בפברואר 1931", אצ"מ, S 25/3489; דו"ח ללא שם המחקר "The Political Status of Trans-Jordan", אצ"מ, S 25/3490; א. ח. כהן, לשאלת חזירת היהודים לעבר-הירדן, 1936, אצ"מ, S 25/3490.

בכך מוצא יהיד מן המשבר הכלכלי ששרר בארץ.³
 עד אז לא היו בעבר-הירדן אלא יהודים אחדים. משום כך גם לא נוצר שם נגוד בין שני העמים, או פחד מפני התפשטות יהודית. במידה שהיו קיימים רגשות אנטי-יהודיים, הם היו תוצאה של תעמולה, שמקורה היה בקרב ערבים ארצי-ראליים, וכן של קנאות דתית ושנאת זרים, שכוון היה רב בקרב הבדואים והפל-הים. בעת מאורעות 1929 התעוררה תסיסה בעבר-הירדן, שמילאו בה תפקיד ניכר ערבים בני ארץ-ישראל המערבית, שהתגוררו בעבר-הירדן והסיתו את התושבים לבוא לעזרת אחיהם שבעברו האחר של הירדן. אולם משנוכחו הבדואים שהממי-שלה תקיפה בדעתה לדכא את המאורעות — אוסרת עליהם לנוע מערבה וסוגרת את גשר אלנבי לתנועה — ויתרו רובם על הרעיון, אם כי קצתם עברו את הירדן ואף השתתפו במאורעות אב תרפ"ט. אלא שהשתתפות זו, סיבתה לא היתה איבה עמוקה ליהודים ולמפעל הציוני, אלא שאיפתם של הבדואים לשלול שלל, להשתתף במהומה גדולה ואף להכות בכופרים.

שונה היה יחסה של האוכלוסיה העירונית: אנשי המעמדות הבינוניים התנגדו ליהודים, משום שחששו מפני התחרות כלכלית: האינטליגנציה המקומית, על שום החינוך שקיבלו בארץ-ישראל המערבית, והתעמולה האנטי-יהודית בעתונות האי-רץ-ישראלית, שממנה נזונו. האיבה ליהודים היתה מפעפעת — למרות שנושאה נעדר מן המקום.

על אף רגשות אלה, גרמה בפרק זמן מסוים הסטאטיקה העבר-ירדנית לדינא-מיקה ביהס כלפי היהודים: בעלי הקרקעות, הטיכים הגדולים, היו מוכנים לישול את הטיכון של אי-פופולאריות יחסית — וללהוץ על ממשלת עבר-הירדן שזו תפתח את שערי הארץ בפני הכוח הכלכלי היחיד המסוגל לחלץ את הארץ מקפי-אונה — היהודים.

למן מאורעות 1929 נותקו הקשרים המעטים שהיו בין יהודים לבין ערביי עבר-הירדן. סוחרים ובעלי-מלאכה יהודים ששהו בעבר-הירדן נסו מיסם בעת המאורעות ולא חזרו עוד.⁴ הגיטו הראשון לאחר המאורעות נעשה ביולי 1930, כאשר יצחק וילקנסקי ונחום פפר (מהגדס מים) יצאו לבדוק את תנאי הקרקע, המים וכדומה בעבר-הירדן, באיזור שמצפון לנהל זרקה. הדין וחשבון, מיום 10 באוגוסט 1930, של ב. פפר להנהלת הסוכנות מתאר את אדישות הפלחים כלפי היהודים, ואת היחס העוין של המעמד הבינוני — החל בפקידי ממשלה וכלה בנהגים — בארביה, ג'רש

³ "בלי הגירה אין תקומה לעבא", אבל במקום ההגירה הבלתי פרודוקטיבית של הערבים מא"י, סוריה וחג'ז, האוכלים את שארית בשרה של עבא"י, צריכה לבוא הגירה יהודית, אשר תציל את הארץ מעניה ודלותה" — דברים אלה אמרו שניים מראשי האופוזיציה בעבר-הירדן, בעלי אחוזות ואדמות רבות במואב ובגלעד — האשים בק ח'יר, ומחמד פשה אל הכין, שיד העיר סלט לא' אפשטיין ב"א 1931. א' אפשטיין, המצב הנוכחי בעבר-הירדן, 1931, אצ"מ, S 25/3489.

⁴ א' אפשטיין, המצב הנוכחי בעבר-הירדן, 1931, אצ"מ, S 25/3489.

ועמאן. שר המשפטים — איברהים האשם, יליד שכם, נשמע ספקני מאוד לגבי אפשרות פעולה של יהודים בעבר-הירדן, אם כי הכיר בצורך בהון ובאנשים חד-שיים: "הון כל מאורע בא"י, הודו נשמע פי כמה כאן, והנכם מתוארים כאן כגול-נים — וברור לי שלא יתנו לך לעשות כלום" טען שר המשפטים — "כל סוחר שיבוא אתך בשותפות, יסבול מהחרם שיוכרו נגדו, ... אולי במשך זמן ארוך תוכל לשבור את ההתנגדות, בפרט אם תהיה תקופת שקט בא"י, אבל דרוש לזה זמן והרבה סבלנות".⁵ דבריו של איברהים האשם משקפים את הבעיה היסודית מבחינת יחס העבר-ירדנים ליהודים: יחסם אינו נובע מן המצב בעבר-הירדן. אלא הוא תוצאה של המצב בארץ-ישראל. אי-אפשר לפתור את בעיית עבר-הירדן קודם שנפתרה בעיית ארץ-ישראל. טענה זו תעבור כחוט השני הן בדבריו של האמיר, הן בטיעוני הבריטים נגד התיישבות יהודית בעבר-הירדן.

למרות הדברים האלה, חזר נ. פפר מסוירו בהרגשה שניתן לעשות משהו בעבר-הירדן והוא מציע להסתדרות הציונית לפתוח משרד טכני בעמאן בשותפות עם ערבי, ולהתחיל ביצירת קשרים במקום.⁶ ואכן הדבר יוצא לפועל.⁷

בימים 3—5 בנובמבר 1930 נסע פפר שנית לעבר-הירדן. הפעם חקר את דרום עבר-הירדן, ההבל שבין עמאן למידבא. כאן נתרשם אחרת מאשר בביקורו הקודם בצפון הארץ — היחס כלפי היהודים אדיב, פג אי-האימון, הוגשו לו גם הרבה הצעות לשותפויות כלכליות בין תושבי המקום לבין היהודים.⁸

ב-11 בדצמבר 1930 פנה תושב מידבא, יוסף בן חנה פארח, לנ. פפר, והציע למכור לו שטח ששיעור גדלו — 24,000 דונאם, בשם ג'ואיזה. ליד מידבא, אשר גבל בשטחים נוספים שעמדו למכירה. כך ניתן היה לקנות שטח רצוף של 74,000 — 79,000 דונאם, במחיר בין 70—80 גרוש לדונאם.⁹ אותו איש ציין, כי בעבר-הירדן אין חוק האוסר מכירת קרקעות ליהודים, אולם כל העברת קרקעות לידי זרים הייבת באישור ממשלתי. מכיוון שאין להגיה שיושג אישור שכזה, הוא הציע לעקוף את החוק על-ידי הוזה מכירה ל-99 שנים, או על-ידי הלוואה במשכנתא, שכתוצאה מאי-תשלום ההלוואה תעבור הקרקע למלווה.¹⁰

קולובל פרידריק קייט, ראש המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית ניסה לעניין בדבר גופים כפיק"א ו"חברת הכשרת הישוב", אך מאמציו עלו בתוהו בשל חוסר אמצעים כספיים בידי המוסדות. ליוסף בן חנה פארח ניתנה תשובה שלילית, בנימוק שאין היהודים מוכנים

⁵ דו"ח פפר, אצ"מ, S 25/10.001.

⁶ מכתב של נחום פפר 10.8.1930, אצ"מ, S 25/10.001.

⁷ מכתב קיש לרופין, 20.8.1930, אצ"מ, S 25/10.001.

⁸ דו"ח של נחום פפר ללשכה המאוחדת, 12.11.1930, אצ"מ, S 25/10.001.

⁹ מכתב של נ. פפר להנהלת הסוכנות, 18.12.1930, אצ"מ, S 25/3509.

¹⁰ מכתב נ. פפר ללשכה המאוחדת, 21.1.1931, אצ"מ, S 25/3509. כהוכחה לכך שלא תינתן רשות שכזו ליהודי מובא ראיון שנתפרסם בעיתון "אל-אורדון" מיום 4.11.1930 עם ראש הממשלה חסן חלד פשה, שאומר זאת.

לעיסקה כל עוד לא ניתן לקבל קושאן על שם הקונה. אז נתברר שיוסף פארח לא שימש אלא מתווך לאישיות מכובדת הרבה יותר, מיתקאל פשה, ראש שבטי בני-סכר בדרום עבר-הירדן.¹¹ מיתקאל פשה היה יקוע בחובות כבדים, בלי שידו משגת לפרועם. על כן החליט למכור חלק מקרקעותיו ליהודים. הקרקעות שהוצעו למכירה הקיפו 30,000 דונאם בכפר ג'יזה (התחנה השלישית של מסילת-הברזל עמאן-מען, במרחק 20—35 ק"מ מעמאן). מיתקאל התחייב להוציא קושאן על כל שם שידרש, בלי להתחשב באופוזיציה למכירת קרקעות ליהודים, וזאת, הודות לידדותו עם האמיר.¹² הוא הבטיח את עזרתו בהבטחת שכנות טובה ובטחון למתיישבים יהודים. יתירה מזו, בשיחה בין ג. פפר לבין מיתקאל הוצע, שמיתקאל ירכוש קרקעות מהממשלה (ב-15 גרוש לדונאם) וימכור אותן ליהודים (במחיר מלא כמובן). כלומר, הוא ישמש סוכן של ההנהלה הציונית לרכישת קרקעות בעבר-הירדן. נאמר בפירושו, שהמדובר בהתיישבות של יהודים על קרקעות אלה.¹³ כפי שנראה להלן, לא היה לאל ידה של התנועה הציונית לממש מגעים מבטיחים אלה — מתוסר מזומנים. אולם ניתן ללמוד הרבה על הלחץ הכלכלי שבו היה נתון איש כמיתקאל פשה, אשר למרות כל הדחיות מצד הנהלת הסוכנות הוסיף לבוא ולהציע הצעות, והשתדל להוסיף ולעניין את היהודים בהשקעות באדמותיו.¹⁴

¹¹ מיתקאל פשה, אחד האישים החשובים ביותר בעבר-הירדן. מתואר "כבן 48. אינו יודע קרוא וכתוב, אבל פקח, בעל מרץ וזריז, חשדן, מחליף את רגשותיו ככל בדוי, בצרף כשרון רב להסתיר כלפי חוץ את רגשותיו ומתשבתי, מבלי לצאת אף פעם ממסגרת של גימוס ושקט חיצוני. רציונליסט ובעל תשבון בפוליטיקה, מבכר הוא את הפעולה ב'סיאסה' (בפוליטיקה) מאשר ב'סיף' (בחרב)". א' אפשטיין, המצב הנוכחי בעבר-הירדן, פברואר 1931, אצ"מ, S 25/3489. בני שבט, בג'יסכר, מעריכים עצמם כ"שוויים 12,000 רובים" (ביולטין מפא"י, 24.4.1933) ואף עמדו בעת מאורעות אב בכונים עלעות על ארץ-ישראל; רק פעולת הבריטים מנעה אותם מכך. פפר לקיש, 16.3.1931, אצ"מ, S 25/3509.

¹² תיאור הביקור — מכתב פפר לקיש, 19.3.1931, אצ"מ, S 25/3509.

¹³ ב-28 ביולי 1932 פנה מיתקאל פשה אל מאיר חסידוף, אחד המתווכים בינו לבין הנהלת הסוכנות, והציע הצעה חדשה: מאחר שבינתיים אי-אפשר להעביר בטאבו של עבר-הירדן קושאן על שם יהודי הוא מציע שהיהודים יסלקו את חובותיו על-ידי מתן הלוואה, או משכנתא על אדמות ג'יזה. חובותיו, על-פי פירושו, מגיעים לסכום הנכבד של 6,778.798 לירות ארצישראליות. (מיתקאל פשה אל מאיר חסידוף, 28.7.32, S 25/3491.) לדברי מיתקאל יעצו לו ראש הממשלה עבדאללה סראג' והמוכיר הכללי תופיק אבו אל-הודא למשכן את הקרקע ליהודים במחיר כל חובותיו, למשך שנה או שנתיים, וכאשר תחלוף תקופת המשכנתא, יוצעו הקרקעות למכירה פומבית — והואיל והיהודים ירבו במחירן — הן תקומנה להם לנחלה. זאת, כדי למנוע התקוממות דעת הקהל נגדו על-ידי העיתונות. מיתקאל אף טען שהצליח בהכשרת דעת הקהל בעבר-הירדן לכניסת היהודים והוכיח זאת (לכאורה) על-ידי מובטה, התומה על-ידי 20 שיכים, המודיעים, כי אין להם מוצא מהמצוקה הנוכחית אלא במכירת חלק מאדמתם והם דורשים מהשלטונות להרשות להם למכור אדמה ללא כל הגבלות, להכרות ולפרטים, לתרשיב עבר-הירדן ולאנשי חוץ, וללא הבדל דת, — מוסלמים,

בהצעתו של מיתקאל היה משום מפנה ביחסים בין בעלי קרקעות בעבר-הירדן לבין היהודים: מיתקאל נמנה עם נכבדי עבר-הירדן, והיה מעמודי התווך של מפלגת הממשלה. פנייתו ליהודים הביאה בעקבותיה פניות נוספות מצדם של אנשים חלשים ממנו, שראו הכשר במעשיו והיו נכונים ללכת בעקבותיו. למן חודש מארס 1931 החלו להגיע להנהלת הסוכנות ידיעות על הצעות נוספות למכירת קרקעות, ואף לשותפויות כלכליות, כשההנחה היתה, שהיהודים יספקו את ההון הדרוש לפיתוח הארץ.¹⁵

במקביל לקשרים עם מיתקאל פשה-אלי-פאיו, נוצרו למן שנת 1931 קשרים עם שני שיכים, מראשי המועצה המחוקקת בעבר-הירדן — רפיפאן פשה אל מג'אלי, ראש שבט המג'אלי בדרום עבר-הירדן בסביבות כרך וראש סיעת מפלגת השלטון במועצה המחוקקת, וקסאן פשה אל טראוונה, מנהיג האופוזיציה באסיפה המחוקקת.¹⁶ רפיפאן פשה הציע הצעה מעניינת: לא מכירת קרקעות ליהודים, אלא

נוצרים ויהודים. באותה שיחה תיאר מיתקאל נסינות-שוא שלו להשיג כספים מן הלאומנים הערבים בארץ-ישראל המערבית, בלחץ האיום שימכור קרקעות ליהודים. הוא נפגש בירושלים עם אנשי המועצה המוסלמית והוועד הפועל הערבי וכן עם עונוי עבד אלי-אדי. לכולם אמר: "להוי ידוע לכם שמני וגמור אצלי למכור חלק מאדמת בני-צחר. היש בכם קונה? למושלמים דין קדימה ואחריתם לבוצרים. אולם אם לא יימצאו קופצים על האדמה בין המושלמים והנוצרים לא תישאר ברירה אלא למכור ליהודים". פרט להבטחות שוא, לא הצליח להשיג כל ממון. הוא הדין ביחס ללאומני יפו. שיחה עם מיתקאל פשה, 16.8.1932, אצ"מ, S 25/3491.

¹⁵ מכתב פפר לקיש, 16.3.1931, אצ"מ, S 25/3509; פפר, בעית עבה", 30.3.1931, אצ"מ, S 25/3509.

¹⁶ שניהם גרמו לביטול ביקורו של וייצמן בעבר-הירדן ב-1931. קסאן פשה אל-טראוונה היה האיש של המופתי בעבר-הירדן. הקשרים עמם נוצרו בעת הקונגרס המוסלמי שנערך בירושלים ב-1931, ע"י יריד שלהם, יהודי ירושלמי בשם אברהם גודל. הוא הזמינם לביקור בפתח-תקוה, אצל אברהם שפירא. האורחים סקרו את מטעי-ההדר, ראו עובדה ערבית בפרדסים ושמעו מן הפועלים על יחסי הידידות של היהודים והערבים במקום. האורחים התרשמו מאד מן המטעים והכנסותיהם ורפיפאן פשה אל מג'אלי אף הביע שאיפה לפעולה יהודית בעבר-הירדן. זמן מה אחר-כך הזמין רפיפאן פשה את גודל ויהודי בשם ליברכט לכרך, וקיבלם שם בהכנסת-אורחים בדואית טיפוסית ואף העניק להם מתנות. בעת הביקור סיירו א' שפירא וליברכט באדמת קסאן פשה והציעו לו לשתול בשבילו מטע הדורים. הצעתם נתקבלה ברצון. בשובם דיווחו על כך לוועד הלאומי ולסוכנות היהודית, שהביעו שביעות רצון. הוחלט ע"י המוסדות הלאומיים לשתול גם לרפיפאן מטע הדורים ולא לקבל תשלום עבור שני המטעים. נראה שארלוזורוב הצליח להשיג את הסכום הפעוט של £ 250 לצורך המטע. כאשר ביקרו האנשים שנית אצל רפיפאן פשה, התבטא זה שהאנשים אשר יבואו ללמד את אנשיו לטפל במטעים, יוכלו להיות תלוצי הסתננות יהודית לעבר-הירדן; במקומם של המטעים, בין ים המלח במערב ומושב בני שבטו במזרח, יתן ליהודים בטחון מוחלט; הוא וחבריו יבטיחו בטחון מוחלט את החיים, החירות והרכוש של כל יהודי בעבר-הירדן.

כאשר בא רפיפאן פשה לירושלים ביקרו הפעם אינוקוגניטו מ. שרתוק, כחברו של מר שפירא. באביב 1932 אורגנה פגישה בינו ובין ארלוזורוב. אך כאשר ביולי 1932 הוזמנו יהודים נכבדים, שהכירו את רפיפאן פשה בביקורו בארץ-ישראל המערבית לביקור

הקמת שותפויות עסקיות בינו לבינם. היהודים יספקו את ההשקעות הדרושות לפיתוח האזורים הניתנים להשקאה באדמותיו — ויקבלו אחוזים מן הרווח. כלומר, עסקים ולא התיישבות — אם כי הוא היה מוכן שמומחים יהודים ומשפחותיהם יתיישבו על הקרקע.¹⁷

לקראת סוף שנת 1932 גבר והלך זרם ההצעות מצד שיכים עבר-ירדניים להג-הלת הסוכנות. כך פונים אעטווי פשה אל-מג'אלי,¹⁸ חליל אל מדינאת, זעל פשה אל-מג'אלי ועוד רבים אחרים.¹⁹

נוצר רושם של לחץ ציבורי למען כניסת יהודים לעבר-הירדן. אך באותם הימים עצמם הוצע באסיפת המועצה המחוקקת לאסור כליל מכירת קרקעות לזרים ולבטל אף את האפשרות שתמכרנה באישור מיוחד מאת השלטונות. אמנם ההצעה נכשלה,²⁰ אבל העובדה נשארת בעינה.

מסתבר, כי ראשי השבטים ובעלי הקרקעות אכן נטו למכור קרקעות ליהודים ואף לעשות עמם עסקים. אך אין בכך ראייה לשינוי עמדתה העוינת של כלל העת הקהל בעבר-הירדן בנדון. גם בארץ-ישראל המערבית נמצאו ערבים שהיו מזוכרים קרקעות ליהודים ולא ניתן היה להסיק מכך לגבי הלכי הרוח בקרב כלל הציבור הערבי בארץ כלפי המפעל הציוני.

נראה, ששני גורמים הושלו על-ידי הגיאות בהצעות השיכים ליהודים והשבוה לשינוי אמיתי באווירה — או לפחות לראשיתו של שינוי שכזה — אנשי המחלקה המדינית ובראשם חיים ארלוזורוב. מן הצד האחד, והאמיר עבדאללה מן הצד האחר. שניהם הסיקו מסקנות מוטעות: ארלוזורוב הפריז בהערכת חשיבות הקשרים עם השיכים, עבדאללה המעיט בהערכת ההתנגדות העלולה להתעורר לכניסת יהודים לעבר-הירדן.

היחסים בין עבדאללה והתנועה הציונית, בשנות ה-20, היו יחסי גרידא. הקולונל קיש ערך ביקורים מספר בעבר-הירדן ונתקבל שם באדיבות. ההנהלה הציונית גילתה תמיד דרך-ארץ ונימוס כלפי חוסיין, אבי עבדאללה, המלך המודח. בעקבות מאורעות אוגוסט 1929 נותקו אמנם הקשרים בין ההנהלה לבין עבדאללה, אך הם חודשו בפברואר 1931 בדרך של שיגור ברכה מאת קולונל קיש לשריף חוסיין, אשר שב ממקום גלותו בקפריסין אל משפחתו בעמאן. בתשובה, הזמינו האמיר בכרך, השתדל ארלוזורוב בכל כוחותיו למנוע בעדם מלקיים את הביקור.

פרשה זו מתוארת בהרחבה ע"י נתן קפלן, במכתבו לשופט ברנדייס, 18.10.1932, אצ"מ, A/264/18. ומשם נלקח תיאור השתלשלות המגעים. מעט חומר על כך יש גם במכתבו של ארלוזורוב לברנדייס, מה-8.5.1932 וכן מה-19.5.1932, אצ"מ, S/25/3589. וכן מברק 436 מארלוזורוב ללונדון, 10.2.1932, אצ"מ, S/25/3589.

¹⁷ מכתבו של חיים ארלוזורוב לברנדייס, 19.5.1932, אצ"מ, S/25/3489.

¹⁸ פגישה עם אעטווי פשה אל מג'אלי, אצ"מ, S/25/3485.

¹⁹ ביניהם: שיק עטללה פשה אל מג'אלי, שולטן אל-אדור מוכר, רשיד אל חינואי מעג'לון, סעיד פשה אל ג'ברי מסאלט; הרגום מכתב מערבית בידי משה שרתוק בתוספת הערותיו, 20.11.1932, אצ"מ, S/25/3489. וכן בדו"ח ארלוזורוב לחברי ההנהלה, 6.12.1932, אצ"מ, S/25/3489.

²⁰ פגישה עם אעטווי פשה אל מג'אלי, אצ"מ, S/25/3485.

עבדאללה לביקור, שקיש אמנם קיים אותו ב-19 בפברואר 1931.²¹
 על אף החוסים האדיבים, סירב האמיר לקבל לראיון את חיים וייצמן, שביקש
 להיפגש עמו בעת ביקורו בארץ במאוס 1931.²²
 באמצע שנת 1932 חלה תמורה ביתחו של האמיר ליהודים: מאדישות אדיבה
 — להתעניינות דוחקת. התחלתו של העניין, כנראה, בקשרים שקיימו הפשות מית-
 קאל ורפיפאן עם ההנהלה הציונית.²³

האמיר עבדאללה היה זקוק להשקעות ההון היהודיות: הן כשליט עבר-הירדן,
 הן כאדם פרטי. אוצרו הריק ומצבה החמור של האוכלוסייה בעבר-הירדן שכנעוהו,
 כי עליו לגייס הון לפיתוח ארצו ולהגדלת הכנסותיו — ובהקדם האפשרי. לאמיר
 היה ברור, שכל עוד יהיה תלוי בבריטים, בגלל הכנסותיו הנמוכות, לא יוכל להשי-
 תחרר מאפטרופסותם.²⁴ ולא יהיה לאל ידו להגשים את השאיפות הפוליטיות שלו,

²¹ בביקורו ביקש קיש להשיג הבטחה מהאמיר, שלא יתמוך בהסתה אנטי-יהודית חדשה
 של הוועד הפועל הערבי, בתגובה על איגרת מקדונלד. הביקור כלל הרבה שיחות
 נימוסין, אך כמה הערות שנשמעו בו בישרו את הבאות: בשיחתו עם ראש ממשלת
 עבר-הירדן חסן חאליד פשה אמר קיש, בנוגע לאיגרת מקדונלד, שמטרת היהודים
 היא שיתוף פעולה ידיוני עם הערבים, כרברי וייצמן. חסן חאליד ענה, שהוא
 מאמין בתועלת שיהודים וערבים עשויים להביא זה לזה — אך אין למהר יתר על
 המידה. שיתוף פעולה זה גם אינו יכול להיות מבוסס על שיתוף פעולה יהודי-ערבי
 כנגד המעצמה המנדטורית. "שנינו זקוקים למעצמה המנדטורית למשך זמן ניכר..."
 כאשר גישש קיש בדבר התיישבות ערבים מארץ-ישראל, בעלי הון מסוים, בעבר-
 הירדן, אמר חאליד, שאסור ליהודים לאמת את הטענה, כאילו מטרת הציונים היא
 לגרש את הערבים לעבר-הירדן, עליידי כך יסיכימו שערבים בלבד יתיישבו בעבר-
 הירדן. הפיתרון הוא בשיתוף-פעולה יהודי-ערבי בפיתוח עבר-הירדן. נראה שהביקור
 השיג את מטרתו הראשונה. ב"רשימות ליורשו של קולונל קיש", כותב קיש כדלקמן:
 "מטרת ביקור זה היתה למנוע את תמיכת האמיר ובני לויתו מלתמוך בהסתה הערבית
 שתפרוץ בא", מטרה שהושגה במלואה מבלי גרוש הוצאות מלבד השכרת מכונית
 ליום". דו"ח קיש על ביקורו בעבר-הירדן, 23.2.1931 ודו"ח פגישותיו שם, 20.2.1931,
 אצ"מ, L 9/351.

²² חדרנו של האמיר הודיע שהוד מעלתו עסוק כל היום (חילופי מכתבים וייצמן) —
 האמיר, 22.3.1931, 24.3.1931, אצ"מ, S 25/3489.

²³ האמיר ידע, כמובן, על הנמשא ומתן של מיתקאל פשה עם היהודים. כבר ביולי 1932
 יעצו ראשי השלטון למיתקאל פשה בדבר הדרך, בה ילך בעניין מכירת אדמותיו
 ליהודים. אצ"מ, S 25/3491. הד נוסף להתעניינותו של האמיר במשא ומתן של
 השייכים נמצא בדו"ח שיחה בין רפיפאן פשה והאמיר ב-27 בדצמבר 1932. האמיר
 גוף באותה הזדמנות בראש ממשלתו עבדאללה סרג', שהתנגד כנראה לקשרים ואמר,
 אליבא דרפיפאן: "האנשים בני חורין לעשות בקרקעותיהם כרצונם. המצב בארץ
 קשה, אין לשים מכשולים בדרכם". (דו"ח פגישה בין רפיפאן פשה אל-מג'אלי ומשה
 שרתוק, אצ"מ, S 25/3485.) ארלוזורוב טוען שהוא (האמיר) רמז לשני הנכבדים
 שתוא מצפה מהם לצעד הראשון על מנת ללכת בעקבותיהם (דו"ח לתברי ההנהלה,
 5.12.1932, אצ"מ, S 25/3492). אך חוץ מעידוד זהיר של הפשות עליידי האמיר לא מצאתי
 כל רמז שלו בנדון לפני ספטמבר 1932.

²⁴ ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

שכפי שעוד נראה, היו מרחיקות לכת. קשה לפסוק, אם מלכתחילה התכוון האמיר לשיתוף פעולה עם היהודים, שעתיד לחרוג מהתחום הכלכלי, אך ברור, שפיתוח כלכלי של ארצו ומילוי אוצרו היו תנאים מוקדמים לתכנית פוליטית עצמאית כלשהי.

בספטמבר 1932 החלו גישושי האמיר אל עבר משקיעים יהודיים פוטנציאליים.²⁶ המדובר היה בחכירת אדמות האמיר. ההיקף היה 70,000 דונאם אדמה בקירוב, על גדות הירדן, 50 ק"מ צפונית לים המלח, בסביבות גשר דמיה של ימינו, מאדמות הג'יפטליק בשם עזר-אל-כבד. אדמות אלה, מנכסי הכתר התורכי לשעבר, ניתנו לאמיר כמתנה פומבית להגאה — כעין ווקף פרטי. זכותו — להשרת תמש בהן, אך לא למוכרן. האמיר פנה לחברות קפיטאליסטיות שונות בחוץ-לארץ, איטלקיות, מצריות, והציע להחכיר להן את הקרקעות.²⁷ לאחר שכל הנסיונות הללו נכשלו, פנה האמיר ליהודים.²⁸

בנובמבר 1932 נפתח בתיווכו של איש אימונו של האמיר, מוחמד אל-אונסי, המשא ומתן עם נציגי הנהלת הסוכנות, השל פרבשטיין ועמנואל ניומן. אנשי הסוכנות הופיעו תחילה כנאשים פרטיים, המתעניינים בחכירת האדמות בשביל ידידיהם. רק בשלב מאוחר יותר הודיעו שהם חברי הנהלת הסוכנות אך טענו כי אינם מופיעים בשמה. הם הבהירו שהחכירה חייבת לאפשר התיישבות יהודית גדולה ככל האפשר והיבת להיות תקפה מבהינה חוקית ל-99 שנים.

אם כי האמיר בטח, ככל הנראה, בגל האהדה בעבר-הירדן לשיתוף-פעולה כלכלי עם היהודים, הוא נזהר בכל זאת והדגיש את חשיבות הדיסקרטיות והסודיות בנדון.²⁹

הסכם האופציה נחתם ב-7 בינואר 1933 בין האמיר עבדאללה (על-ידי בא-כוחו

²⁶ למחלקה המדינית הגיעה הצעה מאת שייך אסעד שוקיירי ושייך סעיד אל קרמי לתווך בין ההנהלה הציונית והאמיר להשגת חוזה חכירה על אדמותיו. סוחר ירושלמי בשם ד. שניידמן, חזר ב-12.9.1932 מביקור בעבר-הירדן, ודיווח לארלוזורוב על כך שהאמיר שאלו, אם היהודים מעוניינים בהקמת שותפות עמו לשם עיבוד קרקעותיו. הצעה זו הגיעה גם לידי אחד מפקידי הסוכנות וממנו כנראה לפרבשטיין וניומן, שהתחילו בנובמבר 1932 נושאים ונותנים עם האמיר בדבר חכירת אדמותיו. מכתב מד. שניידמן לארלוזורוב, 12.9.1932, אצ"מ S 25/3489 ; דו"ח ארלוזורוב לחברי ההנהלה, 6.12.1932, אצ"מ, S 25/3492. ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

²⁷ הוא אף פנה לעבאס חילמי, החדיב המצרי המודח והציע לו את הקרקעות. יד ימינו של חילמי, מוחמד עזמי, בסע ללונדון להקים סינדיקאט שבראשו יעמוד לא יהודי, וחבריו יוכלו להיות יהודים, לצורך פיתוח אדמות האמיר. דו"ח ארלוזורוב לחברי ההנהלה, 6.12.1932, אצ"מ, S 25/3492 ; ביולטין מפא"י, 24.4.1933 ; מכתב למר סמולר, 5.1.1933, אצ"מ, S 25/3487.

²⁸ אין לדעת, אם האמיר היה פונה ליהודים בלאזהכי, אפילו היה מצליח אחד הנסיונות האלה. יש להניח, שבמקרה כגון זה היה נדחה הקשר עם ההנהלה הציונית לפחות למשך שנים מספר.

²⁹ דו"ח מפגישה בין ניומן ופרבשטיין לבין האמיר עבדאללה, 27.11.1932, אצ"מ, S 25/3487.

המוסמך מ. אל-אונסי) לבין נימנן ופרבשטיין. לפיו ניתנה להם, תמורת 500 לירות ארצישראליות, האופציה למשך 6 חודשים לחכור אדמות עזר-אל-כבד, למשך 3 תקופות של 33 שנה, במחיר 2,000 לירות ארצישראליות לשנה. בתנאי החכירה נאמר, שכאשר בעלי האופציה יממשו את החכירה, הם יוכלו להקים חברה, שתי-רשם בעבר-הירדן, ויהיו רשאים להביא לשם כל אדם שירצו, בלי הבדל דת או לאום, כדי להתיישב במקום ולפתח את הקרקעות. אם בעלי האופציה לא יממשו תוך 6 חודשים את זכותם לחכירה — יימסרו דמי הפיקדון, 500 הלירות הארצי-ישראליות, לידי בעל הקרקעות.²⁹

בין ה-15 לבין ה-20 בינואר 1933 הופיעו ידיעות על ההסכם בעיתונות הערבית הארצישראלית ובעיתונות של ארצות ערב השכנות. כמו כן נתפרסמו ידיעות על כך בעיתונות היהודית האמריקאית. דעת הקהל הערבית בארץ-ישראל התעוררה נגד העיסוקה, וסביב האמיר נתחוללה סערה. תלמידי בתי-הספר בסלט הפגינו נגד האמיר, חברי מפלגת האיסתיקלאל שלחו מברקים לאמיר וכן לנציב העליון.³⁰ משלחת מטעם "הנועה הערבית" מארץ-ישראל המערבית ביקרה אצל האמיר וב-פיהם בקשה לבל יתן ליהודים להכנס לארצו, פן ישתלטו עליה. משלחת של המור-פתי, מוסא כאזים פשה ושיך מחפז הביאה לאמיר הצעת תכנית להכירת עזר-אל-כבד, שהכין אחמד חילמי, מנהל הבנק הערבי. מלך עיראק שלח לאמיר מברק, ובו ביקשו להתכחש לקשריו עם היהודים.³¹ בשביל להרגיע את הסערה הציבורית שנתרגשה סביבו, פרסם האמיר בעיתונות הערבית בדבר הצעת אדמותיו לחכירה לכל המעוניינים.³² בו בזמן נשלח מטעם האמיר מכתב לפרבשטיין ונימנן,

²⁹ בתום 6 החודשים אפשר להאריך את האופציה ל-6 חודשים נוספים, תמורת תשלום נוסף של 500 לירות ארצישראליות. מכתב מ. אל-אונסי לנימנן ופרבשטיין, 3.1.1933, אצ"מ, K/3/16. במקביל עם חתימת ההסכם עם האמיר, גמשכו הקשרים עם מיתקאל פשה. ההנהלה הציונית החליטה לדחות הצעתו למשכנתא על אדמת ג'יזה, תמורת סכום המתקרב ל-7,000 לירות ארצישראליות. בשביל להמשיך בקשרים — באה הצעה חדשה — לשלם למיתקאל סך 475 לירות ארצישראליות תמורת משכנתא על שטח קטן יותר, אדמת בראזין, ולרכוש תמורת 200 לא"י נוספות זכות בכורה על קניית קרקעות ג'יזה. הוסכם, שהמשכנתא על בראזין תהיה ל-5 שנים ותיפדה בתשלומים שנתיים של חמישית ההלוואה (סך הכל 675 לירות ארצישראליות). זכות הבכורה על אדמות ג'יזה תהיה ל-5 שנים (דו"ח פגישה עם מיתקאל פשה, 12.1.1933, אצ"מ, S/25/3491). מאחר שלא הצליחו לסכם את עניין זכות הבכורה על אדמות ג'יזה, הוחלט להיפגש שנית ב-25 בינואר 1933. בינתיים נתחוללה סערה סביב פרשת האופציה של עזר-אל-כבד, ובפגישה אמר ארלוזורוב למיתקאל, שלנוכח המצב, מן הראוי להמנע מסיבוכים ולדחות את דבר המשכנתא והאופציה על אדמת מיתקאל. תחת לחצו של מיתקאל, הוסכם להעניק לו הלוואה בשיעור של 200 לירות ארצישראליות, שבבוא היום תוכנס לחשבון המשכנתא על אדמת בראזין (דו"ח פגישה עם מיתקאל פשה, 25.1.1933, אצ"מ, S/25/3485).

³⁰ מכתב שנתקבל מהאמיר באמצעות מ. אל-אונסי, 15.2.1933, אצ"מ, S/25/3487.

³¹ ידיעות מפני מיתקאל פשה על עניין עזר-אל-כבד, 26.1.1933, אצ"מ, S/25/3487.

³² מכתב האמיר למוחמד אל-אונסי, 30.12.1933, אצ"מ, K/3/16.

ובו נאמר שההודעה בעיתונות לא תשפיע על הסכם האופציה ונספחיו והיא באה בשביל להתגבר על "הנסיבות הנוכחיות".⁸³

פרסום הפרשה בעיתונות הערבית וסערת הרוחות הגדולה שנוצרה סביבה עדיין לא הרתיעו, לא את האמיר ולא את השייכים. אמנם, מפלגת האיטיתקלאל בעבר-תירדן התנגדה בתוקף להסכם האופציה, ובכך אף נתמכה על-ידי ראש ממשלת עבר-הירדן עבדאללה סרג', אך האמיר והשייכים המשיכו כקו הפעולה שלהם.⁸⁴ נערכה תעמולה בכפרים, נשלחו מברקי-תמיכה באמיר ובמדיניותו.⁸⁵ נסיונו של עאדל-אלי-עזמה לחוקק חוק במועצה המחוקקת של עבר-הירדן, האוסר כל העברת קרקעות לזרים — נכשל (אפריל 1933).⁸⁶

מדיניות ההתקרבות בין השייכים והנהלת הסוכנות הגיעה לשיאה בסעודה פור-מאלית וגלויה במלון המלך דוד, שהשתתפו בה השייכים מצד אחד וחיים וייצמן וחיים ארלוזורוב מצד שני.⁸⁷ אולם בעקבות אותה מסיבה פרץ גל חדש של הת-קפות בעיתונות הערבית. התנהלה תעמולת החתמה על מזבזבות לאמיר, המודיעות, כי קבוצת המנהיגים שהשתתפה במסיבה אינה מייצגת את דעת הקהל העבר-ירדנית.⁸⁸ מכאן ואילך החל תהליך של צינון התלהבות השייכים ונסיגה משיתוף הפעולה בינם לבין היהודים.

בינתיים התבררה עמדתה העוינת של ממשלת המנדאט לכל רעיון ההתיישבות היהודית בעבר-הירדן. כמו כן הסתבר, שהיהודים אינם עומדים בעתיד הנראה

⁸³ חכיס זה למד האמיר, לפי דברי ארלוזורוב (בולטין מפא"י, 24.4.1933), ממתקאל פשה, שפרסם ראיון ב"אלי-כרמל" והודיע, כי המצוקה מאלצת אותו למכור קרקעותיו. כמוסלמי נאמן הוא מציע אותן למוסלמים, למופתי, למועצה המוסלמית, לבנק הערבי, אחר-כך — לנוצרים; אם כל אלה לא יקנו אותן — לא יוכל איש להאשימו אם יהיה נאלץ למוכרן לבסוף ליהודים. חכיס זה טיהר אותו בעיני העיתונות הערבית. ההודעה הופיעה בעיתון דמשקאי "אלי-חוס" ב-14.1.1932 וב"גימעה-אל-איסלם" ב-15.1.1933, אצ"מ, L.9/351. וכן מכתב מ. אל-אונסי לנימון ופרבשטיין, 3.1.1933, אצ"מ, K.3/16.

⁸⁴ בנובמבר 1933 חלו חילופי-גברי בממשלת עבר-הירדן ולראשות הממשלה נתמנה איברהים בק האשים, בעל עמדה נוחה יותר כלפי האמיר והאופציה (לפחות בראשית מילוי תפקידו). התיאור מתבסס על דו"ח מביקורו של א.ח. כהן בעבר-הירדן ב-13.12.1933—19, אצ"מ, S.25/10122, וכן תזכיר "לשאלות עבר הירדן", מאת א.ח. כהן, 10.3.1935, אצ"מ, S.25/3515.

⁸⁵ כן נשלחה ממשלת שייכים לאמיר, התומכים במדיניותו. שמות חברי הממשלת לאמיר: מיתקאל פשה אל פאיז (ראש הממשלה), סעיד בק אל מופתי (נציג הצ'רקסים במועצה המחוקקת), עלי בק טוקאן, שמס אל דין סאמי (צ'רקסי) ונוזמי עבד אל האדי (חבר במועצה המחוקקת לשעבר, בן דודו של עוני עבד-אל-האדי). מברקים מעמאן, אצ"מ, S.25/3487. מתוך דו"ח א.ח. כהן על ביקורו בעמאן 10.2.1933 — לאצ"מ, S.25/3487.

⁸⁶ מכתב מארלוזורוב לחברי ההנהלה, 7.4.1933, אצ"מ, S.25/3510.

⁸⁷ דו"ח מפי עו"יה, 16.4.1933, מאת א.ח. כהן, אצ"מ, S.25/3510 וכן מכתב שרתוק לארלוזורוב, 27.4.1933, אצ"מ, S.25/3515.

⁸⁸ מכתב שרתוק לארלוזורוב, 2.5.1933, אצ"מ, S.25/3515.

לעין לרכוש קרקעות בקנה-מידה גדול בעבר-הירדן. כך נגזרו שלוש הנחות היסוד, עליהן ביססו השיכים את התקרבותם להנהלת הסוכנות: הראשונה — והחשובה מכל — האמונה המיסטית, כמעט, ביכולתם הפינאנסית והטכנית של היהודים. השנייה — האמונה בדעת קהל אוהדת, או לפחות לא-עוינת, בעבר-הירדן, לכניסת היהודים אליה. השלישית — האמונה שממשלת המנדאט, אשר, כידוע לכל (לדעת הערבים) תומכת ביהודים, לא תתנגד לכניסתם לעבר-הירדן. למעשה, גם לא התמו היהודים לא על אופציות (חוץ מזאת של אדמות האמיר) ולא על משכנתות (חוץ מזו של מיתקאל פשה).³⁹ כך שהמצוקה הכלכלית של השיכים לא נפתרה על ידם ושוב לא היה להם כל אינטרס בקשרים עם הנהלת הסוכנות.

במשך התקופה שבין ספטמבר 1933 לבין מארס 1934 עדיין רבו המגעים בין אישים מעבר-הירדן לבין חברי המחלקה המדינית,⁴⁰ אך ללא הועיל. נשמרו הקשרים עם מיתקאל פשה וכן עם רפיפאן פשה,⁴¹ אך על יתר "הידידים" שצצו בימי התקוות של שנת 1933 שוב אין שומעים.

שונה היה המצב ביחסים עם האמיר עבדאללה. למרות גל המחאות הוארכה האופציה על אדמות עזר-עלי-כבד ללא קשיים מיוחדים, לחצי שנה נוספת. באותה מחצית השנה התברר שהאדמות חסרות-ערך מבחינה כלכלית. כן התברר, כי בע-תיד הנראה לעין אין סיכוי להתיישבות יהודית עליהן.

בסוף שנת 1933 חודשה האופציה, למשך שנה נוספת, והפעם חתום עליה האמיר, מצד אחד — והחברה להכשרת הישוב, מן הצד השני.⁴² זאת, למרות העובדה שכבר היה ברור לו, לאמיר, שמפאת התנגדותם של הבריטים לא יטלו היהודים חלק בפתרון בעיותיה הכלכליות של ארצו, לפחות לא בזמן הקרוב.

חידוש האופציה לשנת 1935 נתקל בקשיים: האמיר התליט, כנראה, לנצל את ההזדמנות של חידוש האופציה כדי להעלות את המחיר. הוא הודיע למשה שרתוק, שעמד אז בראש המחלקה המדינית של הסוכנות, שהוא מעוניין להחליף את תווה

³⁹ מיתקאל פשה חתם על כתב משכנתא עם הנהלת הסוכנות, על אדמות בראון וגובייל, למשך 5 שנים, כנגד הלואה של 650 לירות ארצישראליות; תאריך חתימת המשכנתא 13.4.1933, אצ"מ, S 25/3491.

⁴⁰ רשימת האישים העבר-ירדניים שבאו בקשרים עם המחלקה המדינית מאוגוסט 1933 ועד מרס 1934, אצ"מ, S 25/3515.

⁴¹ ב"ד 1937 עדיין עמר רפיפאן פשה בקשרים עם ההנהלה. דו"ח על השיחה שנתקיימה בביתו של דב יוסף ב"ד 15.4.1937, אצ"מ, S 25/3485.

⁴² השותף לחוזה הוא מעתה מוסד ציוני ידוע, ללא המסווה של אנשים פרטיים. להנהלה הציונית היה הדבר חשוב מתמת חילופי-האישים בהנהלה, וכן כדי למנוע מצד האמיר טענה כלשהי בדבר מעשה רמיה. בשפתו, חשש ארלוזורוב, שכאשר תודע הוותם האמיתית של בעלי האופציה עלול האמיר לרגות. אך חוץ מעילה לתשלום נוסף למתווך, אין השינוי מעלה או מוריד בעיני האמיר. בעוד שעל ההסכם הקודם חתם מוחמד אל-אונסי, בתורת בא-כוח האמיר והתימת האמיר עליו היתה רק לצורך אישור, חתם הפעם האמיר בכבודו ובעצמו על ההסכם, כצד ישיר. האופציה חודשה לשנה אחת, תמורת — 500 לירות ארצישראליות לשנה, ומוחמד אל-אונסי קיבל אף הוא חלקו — 200 לירות ארצישראליות לשנה.

האופציה בחוזה חכירה,⁴³ תמורת תשלום גבוה יותר. משהתברר שהבריטים אינם מאשרים החלפת האופציה בחוזה חכירה, הודיע האמיר ב-12 בדצמבר 1934 לנציג המחלקה המדינית, אהרן חיים כהן, שהוא עומד על ביטול הסכם האופציה, כאשר יפוג תוקפו, בסוף 1934.⁴⁴ במקביל להודעה זו בא האמיר במשא ומתן עם הבנק הערבי, שהציע לחכור את אדמותיו ממנו.⁴⁵ האמיר ואנשי הבנק הערבי התכוונו לכך שהאמיר יחכיר את הקרקעות לחברה ערבית במחיר גבוה מזה ששולם לו על-ידי היהודים, וזו מצדה תחפש מממנים יהודיים לעיסקה — כלומר, במקום שתתקיים עיסקה ישירה בין האמיר לבין ההנהלה הציונית — תיערך עיסקה עקיפה. הזהרת המחלקה המדינית של הסוכנות, שלא תסכים לעיסקה עקיפה עם האמיר — לא נשאה פרי.⁴⁶ רק לאחר לחץ מצד הבריטים הסכים האמיר לדחות את התימת החוזה עם החברה הערבית ולחתום על חוזה חדש עם הנהלת הסוכנות. החוזה היה אופציה חדשה שכללה התחייבות מצד האמיר שלא לנהל משא ומתן במשך ארבע שנים עם שום פרט או קבוצה בקשר עם אדמות עיר אל-כבד, תוך איום בקנס של 10,000 לירות ארצישראליות. תמורת זאת העניקה המחלקה המדינית לאמיר סך 3,500 לירות ארצישראליות, ולמתווך (איש אימונו של האמיר) מוחמד אל-אונסי ניתנו 1,800 לירות ארצישראליות. החוזה נחתם ב-5 בפברואר 1935 בירושלים ונשאר בתוקף עד 1939. תוכנו נשמר בסוד ולא הובא אף לדיעת הבריטים.⁴⁷

למרות תמורות במצבי-הרוח ובהתלהבותו של האמיר כלפי היהודים, מזה, ובמיוחד הפוליטי בארץ-ישראל מזה, שמר האמיר במשך כל שנות השלושים על קשריו עם המחלקה המדינית של הסוכנות, שראשיתם בחוזה האופציה. קשרים אלה הביאו להשמצתו על-ידי המופתי ואנשיו וללחצים ניכרים עליו מצד נציג בריטניה בעבר-הירדן, קוקס. מה טעם ראה האמיר לשמור על קשריו המביכים עם התנועה הציונית? במבט ראשון נראה שהמניע היה — כספי. האמיר ביקש וגייס אמצעים כספיים מיוחדים שיעמדו לרשותו, ללא פיקוח בריטי. הוא ניסה להוציא מידי המחלקה המדינית סכומים ניכרים, אך אמצעיה של זו היו מוגבלים ולאחר זמן מה סירבה למלא דרישותיו, שנטו ליהפך מזפרות ויוצאות דופן יותר ויותר.⁴⁸ אך הסיבה העיקרית למדיניותו זו של האמיר היתה מעוגנת בתחום הפוליטי ולא

⁴³ הוא דיווח על כך בפגישת הנהלת הסוכנות ב-6.12.1934, אצ"מ, S.25/3492.

⁴⁴ דו"ח מביקור בארמון האמיר, 12.12.1934, אצ"מ, S.25/10122.

⁴⁵ א.ח. כהן, פרשת האופציה של עיר אל-כבד, אצ"מ, S.25/10122.

⁴⁶ א.ח. כהן, פרשת עיר אל-כבד, אצ"מ, S.25/10122.

⁴⁷ התיאור על-יפי הדו"ח של א.ח. כהן, פרשת עיר אל-כבד, אצ"מ, S.25/10122. דו"ח זה מביא פרטים על פרשה זו.

⁴⁸ בשנת 1934 סודרה לאמיר "הלוואה" באפ"ק, בערבות המחלקה המדינית, על — 500 לירות שטרלינג. זמן קצר אחר-כך דרש האמיר מן המחלקה, לקראת ביקורו המיועד בלונדון (3.7.1934), סך 1,000 לא"י להוצאות. המחלקה סירבה ויעצה לו, שתהיה זו מדיניות קצרת-ראות מצידו לנצל מיד הגאות-ידידות לטווח ארוך. מכתב משרותק לברדזקי, 7.6.1934, אצ"מ, S.25/3515.

בתחום הפינאנסי. הלומו, כבר בתחילת שנות השלושים, היה לפתור את בעיית ארץ-ישראל בדרך של איחודה עם עבר-הירדן, כמובן, תחת כתרן שלו. לאמיר היה ברור, כי למען הגשמת שאיפה זו, עליו להשיג את הסכמתם של הבריטים, הסכמתם של ערביי ארץ-ישראל ואת הסכמת היהודים. לא נעסוק בנקודה הראשונה, שאינה נכנסת לתחום דיוננו. אשר להשגת הסכמתם של ערביי ארץ-ישראל — ברור היה לו, כי לשם כך, עליו להלחם נגד כל הלכירות של לאומנות פלשתינאית, אותם הלכירות שהיו מגובשים סביב החגי אמן אל חוסיני והוועד הפועל הערבי, שהרי מהם עלולה לצמוח תנועה פוליטית פלשתינאית-עצמאית, משום שהם ישללו הסכם עם היהודים אשר הוא שואף להגיע אליו. האמיר, ככלות הכול, היה האשמי, עם כל המסורת והאחריות המוסרית שמעמד זה הטיל עליו. לפיכך לא יכול היה להתעלם מן ההאשמות נגדו, כי הוא זונח את החזית הערבית נגד הציונים למען אינטרסים אישיים שלו. הוא הבין כי כל זמן שהיהסים בארץ-ישראל המערבית בין יהודים וערבים שרויים במצב של משבר כרוני, ידו לא תשיג את הגשמת מטרותיו — כניסת יהודים לעבר-הירדן ופיתוחה על ידם ועלייתו הוא על כס ירושלים. על-כן גטה האמיר להופיע כמתווך בין היהודים והערבים בארץ-ישראל — כאיש השלום. נסיונותיו אלה נכשלו, והוא הושמץ והואשם על-ידי המופתי באהבת יהודים.⁴⁹

בד בבד עם נסיונותיו לשכנע הוגים ערבים מתונים, ניסה האמיר לשכנע את הנהלת הסוכנות שוכדאי הדבר לתנועה הציונית שהוא יאחד את ארץ-ישראל משני עברי הירדן תחת כתרן. הגישושים סביב ההצעה נעשו לקראת נסיעתו של האמיר ב-3 ביולי 1934 לביקור בלונדון ובעקבותיה. התנאים, כפי שהציעם המתווך מטעם האמיר, מותמד אל-אונסי, לאיש המחלקה המדינית, היו כדלקמן: "א) איחוד ארץ-ישראל עם עבר-הירדן תחת כסא מלכותו של האמיר. ב) הכרה רשמית על-ידי הערבים במנדאט ובזכויות היהודים הכלולות בו. ג) כל אחת משתי הארצות האלה שומרת על הסטאטוס המדיני שלה ומקיימת בתוכה מועצה מחוקקת רובנית המתנהלת על-ידי ראש ממשלה נבחר. שני ראשי הממשלות עומדים לרשותו של האמיר ומנהלים את ענייניהם לפי התייעצות יום-יומית עמו. ד) הסכם יהודי-ערבי בשאלות העליה ומכירת הקרקעות אשר יוצאו מראש מסמכותן של המועצות המחוקקות".⁵⁰ מוחמד אל-אונסי הוסיף, שליהודים כדאי להסכים לתכנית כמו זו, באשר דרך ההסכם יכיר העולם הערבי במנדאט ובהצהרת בלפור ולא יוסיף לזעוק על גישול הערבים מאדמתם. כמו כן יתברו השקרים בדבר שאיפת היהודים לגרש את הערבים מארץ-ישראל ולהקים שם ממלכה יהודית עצמאית. ההסכם יפתח את עבר-הירדן בפני היהודים וייתכן שבעבור שנים אחדות תצטרף

⁴⁹ מכתב שרתוק לברודצקי, 7.6.1934, אצ"מ, S 25/3515.

⁵⁰ עניין המשא ומתן נזכר גם במכתב שרתוק לנ"ל. הציטאטה היא מדו"ח של א.ח. כהן, על שיחה עם ע.מ.א. ביום 1.1.1934, אולם נראה שיש טעות במיסמך. התאריך צריך להיות 1.1.1935 (אצ"מ, S 25/3485). כל הוויכוח בתעודה סביב עניין האופציה מתאים ל-1935 ולא ל-1934.

לממלכה זו גם סוריה, דבר שעתיד לפתוח לפני הציונים אופקים חדשים ונרחבים. האמיר דבק במדיניותו זו במשך כל שנות ה-30, תוך שינויים שהזמן גרמם. הוא גם המשיך בנוסיונותיו לשמש מתווך בין יהודים וערבים. כך ניסה ב-1935 לשכנע את חברי המחלקה המדינית שהיהודים יסכימו להשתתף במועצה המחוקקת.⁵¹

כאשר פרץ "המרד הערבי" של 1936, פעל האמיר נגד המופתי ומפלגתו והפעיל את כוח השפעתו למונע את נצחונו הפוליטי של יריבו. הוא מנע, כמיטב יכולתו, פעולת כנופיות בעבר-הירדן, ושמר על השקט בארצו. בכך הוא היה שונה ממיתקאל פשה, שנתפתה על-ידי שליחי המופתי ותמוזנים שבידם, ועבר בשנת 1936 לצדו של המופתי ולפעילות חתרנית נגד האמיר ונגד היהודים.⁵² אפילו בעת דיוני הוועדה המלכותית עוד ניסה האמיר לשכנע את חברי הנהלת הסוכנות בכדאיות הרעיון של שלטון האשמי בשני עברי הירדן. שליחיו מסרו ש"אל נפחד מזה שהוא מציע שארץ-ישראל המאוחדת תתנהל על-ידי ממשלה נבחרת תחת ראשותו העליונה של האמיר. גם בעבר-הירדן יש דמוקראטיה, אבל השלטונות הדמוקראטיים יודעים כיצד לסדר את ענייניהם כך שתוצאות הבחירות תהיינה כפי שהממשלה קובעת מראש. האמיר יהיה אחראי למילוי התנאים הכלולים היום במנדאט והוא ידאג לכך שהממשלה ובית הנבחרים יורכבו באופן כזה, שהוא יוכל למלא את החובה שיקבל על עצמו". בעיית העליה תיפתר, אם תוגשם ההצעה הנ"ל, על-ידי הרשאת התיישבות יהודים בעבר-הירדן עד שיגיע אחוז היהודים שם לזה שבארץ-ישראל המערבית. עבדאללה, כך נאמר, הוא האדם היחיד שעשוי להתגבר על היסודות הקיצוניים ברחוב הערבי הארצישראלי, כאשר העלה דב הזו באותה שיחה את הרעיון של מדינה יהודית בארץ-ישראל המערבית (על כל מערב הירדן), שתסייע לעבר-הירדן, דחו אנשי שיחו בכל תוקף רעיון כגון זה ואיימו בכנופיות,⁵³ אם יתגשם. מקץ שלושה חודשים הסכים האמיר לרעיון החלוקה — אחרי שהוועדה המלכותית המליצה עליו. רעיונו היה וריאציה על הרעיון הקודם — איחוד ארץ-ישראל ועבר-הירדן, אך הפעם תוך ויתור על החלק של המדינה היהודית בארץ-ישראל המערבית. היתה קיימת הסכמה בין המחלקה המדינית לבין האמיר שהוא ישתלט על אותו חלק מארץ-ישראל המערבית, שאמור להיות המדינה הפלשתינאית הערבית,⁵⁴ ושתהיה התנגדות משותפת, האשמית-ציונית, למופת. ההנהלה לא התחייבה בפניו שלא לנהל משא ומתן עם מנהיגים בארץ-ישראל המערבית, אך ניתן לו להבין, שהיא לא תתנגד לכך שהוא יהיה השכן של המדינה היהודית שעתידה לקום. כאשר פורסמו מסקנות

⁵¹ שיחה עם האמיר עבדאללה, 11.7.1935, אצ"מ, S 25/10122.

⁵² דו"ח שיחה עם מיתקאל פשה אל פאיו, 27.10.1936, אצ"מ S 25/3485.

⁵³ פגישת דוב הזו דוד הכהן עם סמיר בק ריפעי וד"ר ג'מיל פאיק מוטונג', ב-14.5.1937, אצ"מ, S 25/3485.

⁵⁴ דו"ח של פגישה עם מוחמד אל-אונסי, כנראה עם מ. שרתוק, 11.8.1937, אצ"מ, S 25/3486.

ועדת וודהד, והיה ברור שהולכים לוועידת סנט-גיימס ותכנית החלוקה נדחתה. היה האמיר מאוכזב לא פחות מאנשי המחלקה המדינית.⁵⁵ כך נהפך הסכם האופציה, מבחינתו של האמיר, ממטרה בפני עצמה — פיתוח עבר-הירדן — לאמצעי לשמירת הקשרים הפוליטיים בינו לבין הנהלת הסוכנות, לשם קידום תלומו לאחד תחת כתרו את עבר-הירדן וארץ-ישראל המערבית. הפרדוקס שבעניין הוא, שהיהודים הם אשר מימנו קשרים אלה.

ב. יחסם של הבריטים לאופציה על אדמות האמיר

בשנות העשרים, לאחר שנקבעו גבולות ארץ-ישראל המערבית בוועידת השלום, לא ידוע על מגעים בין הנהגה הציונית וממשלת בריטניה בשאלת עבר-הירדן. בתחילת 1929 ניהל פנחס רוטנברג משא ומתן עם הנציב העליון ג'ון צ'נסלור על אפשרות ליישב יהודים על אדמות הקונצסיה של חברת החשמל בארם-נהריים. ממשלת עבר-הירדן התנגדה לכך, בטענה שיש בזה משום הרחבה של תחומי הבית האומי מעבר לגבולות ארץ-ישראל Palestine וצ'נסלור דחה את ההצעה. במסגרת ביקורתה על "הספר הלבן" משנת 1930, הציעה הסוכנות היהודית ליישב בעבר-הירדן ערבים מן האזורים שבארץ-ישראל המיושבים בצפיפות. הסוכנות אף התלוננה על ההגבלות שהוטלו על התיישבות יהודים בעבר-הירדן. אולם הקאבינט הבריטי החליט שלא לכלול את בעיית עבר-הירדן בין הבעיות שנכללו באיגרת מקדונלד, והעניין שקט למשך שנה.⁵⁶

ב-2 בינואר 1932 פנה הנציב העליון ארתור ווקופ, מיוזמתו הוא, למשרד המושבות, וביקש לדעת, מה עמדת המשרד בעניין ההתיישבות בעבר-הירדן של יהודים או של ערבים מארץ-ישראל. פניה זו באה בעקבות גישושי הלורד רידינג ביאלה זו אצל האמיר. ווקופ רצה להיות מצויד בתשובה מוסמכת, לכשתתעורר השאלה. ממשרד המושבות השיבו לו שיניח לעניין, כי כל התיישבות כזו עתידה לעורר תסבוכות. למרות זאת כתב סר ארתור שגית, ב-6 בפברואר 1932, למשרד המושבות וביקש לקבוע מדיניות בנדון, כי לדעתו תצטרך ממשלת ארץ-ישראל לטפל בשאלה זו בשנים הקרובות.⁵⁷

תשובת משרד המושבות היתה, כי אין לעשות שום צעד בעבר-הירדן בלי הסכמה קודמת מצד האמיר וממשלתו. באשר להתיישבות ערבים בעבר-הירדן — אין משרד המושבות מתנגד לכך שיערכו גישושים זהירים. אולם הרבה יותר מסובכת היא שאלת התיישבותם של יהודים: אין הממשלה יכולה ליוזם התיישבות זו — פן יאשימוה הערבים בנסיון להחיל את הצהרת בלפור גם על עבר-הירדן. יחד עם זאת אין אפשרות משפטית לאסור על יהודים, בודדים או חבורות, להתיישב

⁵⁵ פגישת דב יוסף עם מ. אל-אונסי, 11.12.1938, אצ"מ, S.25/3485.

⁵⁶ האינפורמציה המובאת בהמשך הדברים מקורה בתזכיר שהוכן במשרד המושבות הבריטי, כתשובה לפניית ארתור ווקופ, 26.2.1932, 831/18/97733, P.R.O. Colonial Office (להלן, C.O.).

⁵⁷ מכתב ווקופ לקוזמו פרקינסון, 6.2.1932, 831/18/97733, P.R.O. C.O.

שם, אלא במסגרת חוק האוסר התיישבות זרים בכלל, שכן קיים עיקרון שוויון הזכויות בכל ארץ מנדאט לאזרחי כל המדינות החברות בחבר-הלאומים. לכן מוטב להימנע מליוזם פעולה כלשהי, אלא אם כן ידרשו זאת היהודים. ממשלת בריטניה היא שתיחשב כאחראית לשלום מתיישבים יהודים – וזאת אחריות כבדה.⁵

ב-2 ביוני 1932 קיים שר המושבות פיליפ קנליף-ליסטר שיחה עם הדר"ר חיים וייצמן. ד"ר וייצמן ביקש לדעת, אם הבריטים מתנגדים עקרונית לרעיון של התיישבות יהודית בעבר-הירדן. תשובת שר המושבות הייתה שאין הוא מתנגד לרעיון, מה גם שברור לו, כי התנאים הכלכליים השוררים בעבר-הירדן יביאו להסתננות לשם. יחד עם זאת הדגיש, כי יש לפעול בזהירות ולא לנסות להתיישב קודם שיוכל הדבר להתבצע בביטחון וברצון טוב. דעתו החיובית מבחינה עקרונית של השר הזדהתה בעניין זה עם דעתו של הנציב העליון.⁶ גם ווקופ ראה את התיישבות היהודים בעבר-הירדן כפועל יוצא מן הבעיות אשר מעוררת התיישבות היהודים בארץ-ישראל המערבית ומן ההתפתחות הכלכלית. כלומר, הוא לא ראה התיישבות זו בבחינת "הילכתא למשיחא", אלא תוצאה של התפתחויות שהן בעין. ברוח חיובית זו (כלפי התיישבות יהודית בעבר-הירדן) נערכה גם שיחה בין ארלוזורוב לווקופ, ב-24 בנובמבר 1932, שבה עורר ווקופ מיוזמתו את השאלה ואמר, שהוא כבר הודיע שנה לפני כן למשרד המושבות, כי לדעתו הקשרים בין הנהלת הסוכנות ואנשי עבר-הירדן הם בלתי נמנעים. לדבריו, גיבש לאחרונה משרד המושבות יחס יותר חיובי לעניין.⁷

בדצמבר 1932 ובתחילת ינואר 1933 ביקר ווקופ בסודאן ובמצרים. עם שובו כבר נחתמה עיסקת האופציה והתחוללה הסערה בקרב הערבים שבארץ-ישראל ובעבר-הירדן. ב-20 בינואר 1933 נפגש ארלוזורוב עם הנציב העליון; זו הייתה פגישה ראשונה מאז "התפוצצה" פרשה אדמות עיר-אל-כבד. הנציב ידע כמובן שהתנהל משא ומתן והגית שכבר נחתם הסכם; הוא אף דיווח על כך ללונדון.⁸ ארלוזורוב תיאר את השתלשלות המאורעות שהביאה להתימת האופציה, ואת המשא ומתן עם מיתקאל אל-פאיו (שארעו בעת שהותו של הנציב בסודאן) וסיכם את המצב באומרו: "לא היינו, כמובן, מתחילים במדיניות שכזו, אלמלא ידענו שהוד מעלתו אינו שולל אותה". אך בתשובתו קבע ווקופ במפורש, שהוא מתנגד להסכם עם האמיר, והוא רואה את התיישבות בעבר-הירדן כעניין לעתיד

⁵ תזכיר פרקינסון לווקופ, 26.2.1932, P.R.O. C.O. 831/18/97733 בתשובתו מיום 23 באפריל 1932 אמנם הסכים ווקופ שאין ליוזם פעולה בשטח זה, אך טען שתנאים כלכליים ואחרים לא יניחו לעניין. מכתב ווקופ לפרקינסון, 23.4.1932, 831/18/97733

P.R.O. C.O.

⁶ "יאני חושב, על יסוד מה שכתבת לי מִפעם לפעם, שאנו באמת תמימי דעים בעניין זה. היינו רוצים לראות בהתיישבות של יהודים וערבים בעבר-הירדן. אך יהיה זה פטאלי לנסות זאת בטרם יוכל הדבר להעשות בבטחון וברצון טוב". מכתב סיר קנליף-ליסטר לווקופ, 3.6.1932, 831/18/97733, P.R.O. C.O.

⁷ דו"ח שיחה בין הנציב לארלוזורוב, 24.11.1932, אצ"מ, S 25/3493.

⁸ דו"ח שיחה בין ויליאמס לברודצקי, 16.1.1933, אצ"מ, S 25/3493.

הרחוק — עניין לעשרות שנים — אם בכלל. וקופ ציין בגלוי את המניע העיקרי לעמדתו: בעקבות פרסום ההסכם נתחוללה סערה ציבורית, נוצרה אווירה מתוחה בארץ-ישראל המערבית, ובא לחץ מצד המנהיגים הערבים המתונים. וקופ איים על ארלזורוב שהממשלה עלולה להודיע שלא תוכל לערוב לביטחון מתיישבים יהודים בעבר-הירדן.⁷

מסתבר, כי הנציב לא דרש את ביטול העסקה עם האמיר. הביטול עלול היה לעורר מהומה בארץ ולחץ כבד מצד דעת הקהל הפרו-ציונית בבריטניה. כמו כן היה פוגע במעמדו של האמיר עבדאללה כשליט עצמאי. מגמת מדיניותו של הנציב היתה, למנוע צעדים עצמאיים נוספים מצד היהודים ולסכל את מימושו של הסכם האופציה כפותה פתח להתיישבות יהודית בעבר-הירדן.

במשך שבועות מספר היתה התרוצצות במשרד המושבות בנוגע לדרך הטובה והפשוטה ביותר העשויה למנוע את התיישבותם של היהודים על אדמות האמיר. אותה שעה ניסו באי-כוח התנהלה הציונית בירושלים ובלונדון להשפיע על הממשלה לבל תנקוט עמדה שלילית לעצם קיומו של ההסכם, ובעיקר שתימנע מלקבוע קו מדיני השולל עקרונות רעיונות של התיישבות יהודית בעבר-הירדן.⁸ ב-2 בפברואר 1933 נפגש ארלזורוב שנית עם הנציב העליון. הפעם נכחו בפגישה גם נחום סוקולוב שכיהן באותה עת כנשיא ההסתדרות הציונית ועמנואל ניזמן. לאחר שהנציגים היהודים הזרו והציגו את הנימוקים בעד התיישבות יהודית בעבר-הירדן, אמר הנציב שההתנגדות לחוזה האופציה לא היתה נחלתה של העיתונות הערבית הצהובה בלבד, כטענת ארלזורוב, אלא גם של הוגים רבי השפעה. על הממשלה להיות בטוחה שאין הליכת יהודים לעבר-הירדן כרוכה בהסתכנות מיותרת.⁹

הנימוק המובלט להתנגדותו של הנציב להסכם היה — ביטחון המתיישבים, הנימוק המובלע — בעיית השקט בארץ-ישראל המערבית. ב-13 בפברואר 1933 קיבל סוף-סוף הנציב העליון הוראות ממשרד המושבות. הללו היו מבוססות על הערכתו של הנציב העליון עצמו, שנשלחה ללונדון במשך חודש ינואר ובמברק מ-7 בפברואר 1933.¹⁰ לפי הערכה זו עורר הסכם האופציה

⁷ דו"ח מפגישת הנציב העליון וארלזורוב, 20.1.1933, אצ"מ, S 25/3493.

⁸ דריח שיחה בין ג'והנסון לארלזורוב, 23.1.1933, אצ"מ, S 25/3493. דו"ח ברוזצקי משיחות ב-25.1.1933, 8.2.1933, אצ"מ, L 9/351.

⁹ דו"ח משיחה עם הנציב העליון ב-2.2.1933, אצ"מ, L 9/351. ארלזורוב מעיר בדו"ח שבדברו על חוגים רבי השפעה התכוון הנציב כנראה לממשלת עבר-הירדן ולפוליטיקאים מהגרים במקום. באותה שיחה אמר ניזמן שבהתאם לדו"חות שהאקסקוטיבה קיבלה מעבר-הירדן הרשה הנציב הבריטי במקום (כ.ה.פ. קוקס), בתחילת המשא ומתן, לאמיר ולשיכים לעשות בקרקעותיהם כרצונם. בנקודה זו שאל הנציב העליון פעמיים את ניזמן, האם הוא קובע זאת כעובדה או כדיווח בלבד, ברומזו על כך, שמקורותיו של ניזמן לקויים. מכאן יש להניח שדיווחי השיכים שעליהם הסתמך ניזמן בנרון היו בלתי מדויקים או אפילו כוזבים.

¹⁰ מכתב וקופ לפרקינסון, 12.4.1933, 831/17733, P.R.O. C.O.

זעם רב בקרב הערבים שבארץ-ישראל המערבית ובעבר-הירדן, ומסיבות ביטחון — כלומר לשם הבטחת הביטחון בארץ-ישראל — יש למנוע התיישבות יהודית בעבר-הירדן. שר המושבות יעץ לנציב להגדיר את חכירת אדמות האמיר ככיוון, שכן לפי סעיף 17 של ההסכם האנגלו-עבר-הירדני, חייב היה האמיר לקבל את עצת ממשלת הוד מלכותו על הענקת זכויות. עצה זו תחייב את האמיר לכלול בחוזה החכירה, אם וכאשר יוגשם, תנאי שלא תוכל להיות התיישבות של יהודים על אחוזתו, ללא גטילת רשות מאת הנציב העליון.¹¹

בעקבות הוראות אלה הבהיר הנציב לאמיר ולארלוזורוב שהממשלה אינה מתנגדת לחכירת האדמות, אך אם תתעורר השאלה של התיישבות יהודית במקום — תקבע הממשלה את המועד המתאים לכך, לפי שיקולי ביטחון. אם יבקש האמיר רשות להתחיל מייד בהתיישבות — לא יהסס הנציב לסרב. לארלור-זורוב אמר הנציב, שהוא עדיין סבור שהתיישבות יהודית בעבר-הירדן בוא תבוא, והיא תהיה פתרון לבעיות רבות — הבעיה הינה שאלת הזמן המתאים.¹²

כאשר שלח ארלוזורוב מכתב לווקופ שהשתמע ממנו כאילו היהודים הבינו את מושג "הזמן" של ווקופ בצורה קונקרטית ומבקשים שתיקבע, פחות או יותר, במפורש התקופה, אחריה תתאפשר התיישבות,¹³ הודרו הנציב לענות ולהבהיר את אי-הבנת הזמן אליבא דבריטיים, על-ידי ההנהלה, "אני אכן מחייב את הסיכוי, אך אל תבין את הסיכוי כאילו הוא מייד או כמעט מייד."¹⁴

מסתבר אפוא, כי למן השיחות בין וייצמן לבין קנליף-ליסטר ובין ארלוזורוב לבין ווקופ ב-1932, חלה תמורה בעמדתם של הבריטיים, ובעיקר בעמדתו של הנציב העליון. אז — כאשר דיבר ווקופ על התיישבות יהודית בעבר-הירדן, הוא התכוון למימוש, ובעתיד הנראה לעין. עתה הוא התכוון, במקרה הטוב, להשארת אופציות פתוחות בידי הבריטיים. אולם ניתן לפרש את דבריו גם כניסוח מחוכם של סירוב, שהותיר ליהודים פתח של תקווה, ככל את ידיהם ומנע התדיינות מיותרת עמם. נראה, שווקופ לא העריך, בשעתו, נכונה את יחסם העיון של ערביי ארץ-ישראל להתיישבות יהודית בעבר-הירדן. גל המחאות שפרץ בעקבות חתימת החוזה עם האמיר גרם למפנה בעמדתו של ווקופ בנדון. מחאות ערביי ארץ-ישראל שכנעוהו שהתיישבות כמו זו תיראה בעיניהם כהרחבת תחומה של הצהרת בלפור וכפגיעה נוספת בזכויותיהם הפוליטיות. החשש מהיוק רגשות לאומניים ומהיווצרות אווירה של הסתה, העשויה להידרדר למתחמות

¹¹ ההצעה היתה של סיר קנליף-ליסטר בעצמו לאחר התייעצות עם המחלקה המשפטית במשרד המושבות. התכתבות פנימית של משרד המושבות בין O.G.R. Williams לבין P.R.O. C.O., 831/22/17733, 7.3.1933.

¹² ד"ח שיחה — ארלוזורוב והנציב, 20.2.1933, אצ"מ, L.9/351. וראה גם ד"ח פגישה ארלוזורוב והנציב, 14.2.1933, אצ"מ, S.25/3493.

¹³ "הועד-הפועל (הציוני) יעדיף הארכת האופציה לתקופת זמן שתתאים לשאיפות הממשלה". מכתב ארלוזורוב לווקופ, 22.2.1933, אצ"מ, L.9/351.

¹⁴ מכתב ווקופ לארלוזורוב, 25.2.1933, אצ"מ, S.25/3493.

בארץ-ישראל הוא שהגיע את הנציב לדחות כל רעיון בדבר התיישבות יהודית בעבר-הירדן לטווח הרחוק.

לעומת נימוק פוליטי זה, הבליטו הבריטים כגורם הסירוב את נימוק הביטחון, כשהוא מופיע במובן אחר: ביטחון המתיישבים בעבר-הירדן, כלום היה נימוק זה תקף וכנה?

כבר ב־23 בינואר 1933 הודיע אחד מפקידי ממשלת המנדט, ג'והנסון, לארלוזורוב, שכל אנשי הצבא בארץ-ישראל הם בעד השארת איזור ריק מהתיישבות יהודית כהיין בין ארץ-ישראל והמדבר, מחשש לפשיטות מחצי האי-ערב על איזור ההתיישבות היהודית. זו היתה — לדברי ג'והנסון — הסיבה להפרדת עבר-הירדן מארץ-ישראל. ב־1929 עלול היה המצב להידרדר אילו צריך היה לדאוג אף לישוים יהודיים בעבר-הירדן.¹⁵ חוגי הצבא הבריטי בארץ-ישראל וכן הנציב הבריטי בעבר-הירדן אכן התייחסו בהומרה לבעיית ביטחונם של מתיישבים יהודים, אם וכאשר תקום התיישבות שכוה, וז"ל. פרימן, מפקד חיל האוויר הבריטי בארץ-ישראל ועבר-הירדן, צפה התנגדות מצד האוכלוסיה לרעיון כניסת יהודים לעבר-הירדן. במצב כזה, טען, איי אפשר לסמוך על הלגיון הערבי, שאנשיו הם בני עבר-הירדן, שיגן על יהודים ורכושם. מכאן, שההגנה על היהודים תהיה מוטלת על הכוחות הבריטיים. בעבר-הירדן, האוכלוסיה מזוינת, דרכי הקשר גרועות ביותר ואין לסמוך על המשטרה המקומית. יש לשער, שאם תפרוצנה מהומות תהיה השפעת גומלין בין המצב בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, ובשל כך איי אפשר יהיה להשתמש בכוחות מארץ-ישראל להגנת המתיישבים בעבר-הירדן. התיישבות יהודית בעבר-הירדן תחייב תוספת יחידת פרשים. לכן המליץ הקצין שלא מתיישבים יהודים יפתחו את האיזור, אלא הון יהודי משולב עם עבודה ערבית.¹⁶

והקופ עמד על גישה זו בהתכתבות עם שר המושבות: "אישית, אין לי ספק שניתן היה לעשות סידורים מתאימים, צבאיים ומשטרתיים, להגנת המתיישבים היהודים בעבר-הירדן, אילו היה האיזור מוגבל וקומפאקטי, אך איני מוכן ברגע זה לומר כמה יעלו סידורים אלה. השאלה בקושי מתעוררת כעת, משום שההתיישבות היהודית בעבר-הירדן אינה ניתנת לביצוע כעת, ואין אני מוכן להתנבא מתי תהא ניתנת לביצוע. יהיה די זמן בעתיד להרהר בסידורים צבאיים ומשטרתיים ומחירים."¹⁷ הבעיה היא איפוא בראש וראשונה בעיה פוליטית, ואילו הנימוקים הבטחוניים המושמעים ליהודים אינם אלא אמצעי-לחץ.

¹⁵ דו"ח שיחה בין ג'והנסון לארלוזורוב, 23.1.1933, אצ"מ, S.25/3493.

¹⁶ מכתב פרימן לנציב, 13.2.1933, P.R.O. C.O., 831/22/17733.

¹⁷ מכתב וקופ לשר פיליפ קליף-ליסטר, 4.4.1933, P.R.O. C.O., 831/22/17733. כ.ה.פ. קוקס, במכתב לנציב העליון התדגשה במקור. הנציב הבריטי בעבר-הירדן, כ.ה.פ. קוקס, במכתב לנציב העליון התנגד אפילו לרעיון של פיתוח בעזרת הון יהודי ועבודה ערבית בעבר-הירדן, בגלל "המצב הנוכחי הנרגש של דעת הקהל". 22.2.1933, P.R.O. C.O., 831/22/17733.

ממשלת בריטניה היה בידה לרסן את האמיר באמצעות סעיפי החוזה העברי-ירדני; מצב שונה היה לגבי השיכים והפשות, שעליהם לא חלו הגבלותיו של החוזה העברי-ירדני, והם רשאים היו להחכיר קרקעות ליהודים, אף לצורך התיישבות.¹⁸ אחרי שנדחו הצעות ללהוץ על ממשלת עבר-הירדן לחוקק חוקים שיגבילו התיישבות של זרים, הציע משרד המושבות לנציב העליון להשתמש ב"בלוף" כדי למנוע התיישבות יהודית: אם הנציב יאמר ליהודים בפשטות שעליו לאסור את ההתיישבות היהודית בעבר-הירדן מתוך נימוקים בטחוניים — יש לשער שהיהודים לא יטילו ספק בזכותו לעשות זאת. אין סימן לכך, שהיהודים ערים לבעיה המשפטית, או שהם מפקפקים בזכותו של הנציב לאסור את הדבר.¹⁹ כך, בעזרת "בלוף" שהיה חסר בסיס בחוק ואשר נשען על אמונתם התמימה של היהודים, כי לצעדי השלטונות יש יסוד חוקי, נמנעה התיישבות של יהודים על אדמות פרטיות בעבר-הירדן.

במחצית השנייה של אפריל 1933 ביקר שר המושבות סיר פיליפ קנליף-ליסטר בארץ-ישראל וקיים שיחות עם הנציב העליון ועם ד"ר ארלוזורוב וד"ר וייצמן. אם כי וייצמן לא נשא באותה תקופה בתפקיד רשמי, עדיין נחשב בעיני הבריטים לאישיות הציונית הראשונה במעלה. נקודת המוצא לדיון היתה, המצב המדאיג בגרמניה. שאלת ההתיישבות בעבר-הירדן נדונה כאחת מתוך שלוש תכניות פיתוח גדולות, שהנהגלה הציונית היתה מעוניינת בהן כחלק ממאמציה לקליטת עליה מגרמניה. וייצמן קבע, שהכספים הדרושים להתיישבות זו יכולים לבוא אך ורק באמצעות הסוכנות היהודית, והציע שוו תישא בהוצאות להחזקת הכוחות הבריטיים הנוספים שיהיו דרושים לקיים בטחונה של ההתיישבות היהודית. הסוכנות אף היא תדאג למחיתם של הערבים אשר פרנסתם תיפגע בגלל הכירת הקרקעות בעבר-הירדן על-ידי יהודים. שר המושבות העיר, שיש לזכור את ההבדל הבסיסי בין התיישבות בעבר-הירדן לזו בארץ-ישראל: שתי הארצות נשלטות על-ידי מנדאטים שונים, ואין זה מחובתה של ממשלת בריטניה להקל

¹⁸ אשר למכירת קרקעות — זאת אפשר היה לבקר, כי כל מכירת קרקעות לזרים בעבר-הירדן היתה טעונה אישור הממשלה העברי-ירדנית — וזו יכולה למנוע מתן האישור. "We seem to be driven to the conclusion that the only thing to do is to 'bluff'. After all, common sense requires that the Mandatory Government should be able to step in and prevent action which will imperil security. So far as I know, the Jews at this end have never shown any sign of questioning the right of the I.C. to prevent Jewish settlement in T.J.; and if the Jews are told plainly, when occasion requires, that you are satisfied that it is your duty in the interests of general security to refuse permission for settlement in T.J., they would presumably accept the decision. But for all that, it would be more satisfactory if we could see some more legal basis for action." P.R.O. C.O. 831/22/17733, 15.3.1933. מכתב פרקינסון לזוקופ.

על הקמת הבית הלאומי בעבר-הירדן.²⁰

ב-22 באפריל 1933 נערכה בירושלים השיחה המכרעת בין שר המושבות לבין הנציב העליון, שבה הוחלט, כי בתנאים הנוכחיים לא תוכל להתבצע התיישבות במשך שנה לפחות, וכי הממשלה אינה יכולה להתחייב בעניין זה גם בעוד שנה. הנציב העליון הוא שיקבע את התנאים לפעולה התיישבותית, אם וכאשר התנאים יאפשרו. והתנאים היו: א. התיישבות צריכה להיעשות על-ידי חברה שתוקם לצורך זה, ולא על-ידי הסוכנות היהודית או אחד ממוסדותיה הקיימים. ב. החברה שתוקם תישא בהוצאות השגתיות להחזקת כוחות הביטחון שיתנספו בעבר-הירדן בשל ההתיישבות היהודית. ג. התוספת בכוחות הביטחון תתבצע במסגרת הקיימת של היל הספר העבר-ירדני, כלומר ללא שיתופם של יהודים. ד. יש להשאיר בידי הערבים החיים על האדמה שתירכש על-ידי חברה זו, חלקות אדמה שיספיקו למחייתם על-פי שיטות העיבוד הנוכחיות שלהם. ה. הנציב העליון יקבע את האזורים, בהם תותר ההתיישבות.²¹

מדיניות זאת השאירה בידי הנציב העליון את הסמכות לקבוע, אם, מתי ואיפה תהיה התיישבות יהודית בעבר-הירדן. החידוש היה בקביעת התנאים לאותו זמן שבו תותר. תנאים אלה נמסרו לוויצמן וארלוזורוב בשיחתם עם שר המושבות והנציב. מה שכנראה לא נמסר במפורש הוא — שהעניין עדיין רחוק מלעמוד על הפרק.

מן השיחה בין ווקופ לקנליף-ליסטר מצטיירת תמונה ברורה למדי, הן של עמדת ווקופ, הן של תהליך קבלת ההחלטה הבריטית: קנליף-ליסטר שאל את הנציב העליון, אם הוא יטיל וטו על התיישבות יהודית קרובה בעבר-הירדן בגלל הסיטואציה הפוליטית, אפילו במקרה שהר"ר וייצמן ישיג מיד די מימון. הן לצורכי ההתיישבות, הן לצורכי כוחות הביטחון הנוספים והן לכל הצרכים שהנציב העליון יחשוב שמתחייבים מכך. ווקופ ענה בהדגשה, שאכן הוא יעשה זאת.²² ההכרעה נפלה איפוא בירושלים — ולא בלונדון. "האיש במקום" — הוא שהחליט, ושר המושבות קיבל את החלטתו.²³

²⁰ ד"ר של הנציב העליון על מגישה עם שר המושבות, ארלוזורוב וייצמן, 15-17 באפריל 1933, P.R.O. C.O., 831/22/17733

²¹ שיחת הנציב העליון ושר המושבות, 22.4.1933, P.R.O. C.O., 831/22/17733

²² שם. באותה הזדמנות שאל השר את הנציב, מה דעתו בנוגע ליישוב ערבים מנושלים מארץ-ישראל בעבר-הירדן. הנציב ענה שאי-אפשר לעשות זאת כעת ללא זעקה. יטענו שהממשלה מגרשת את הערבים מארצם. בשיחה הוחלט, שאם האספה המחוקקת בעבר-הירדן תציע חוק האוסר מכירת קרקע לזרים, הנציב העליון יעשה כמיטב יכולתו לשנותו לחוק המפקח על הגירת זרים למדינה. המטרה היתה לא לסגור את הדרך בפני הון זר לעבר-הירדן וכן לא לגרום לאנטגוניזם מצד האמיר והשייכים, הרוצים למכור או להחכיר קרקעותיהם. ומאחר שהבעיה המטרידה היא בעיית ההתיישבות, הרי מוטב למנוע הגירה מאשר מכירת קרקעות.

²³ קיימות הוכחות נוספות ליחסו השלילי של ווקופ לעניין ההתיישבות בעבר-הירדן — בניגוד לדעתו של ארלוזורוב — ב-9.5.1933 כתב קוקס לווקופ: "ראיתי את התיק

עתה עלתה הבעיה, כיצד תימסר ההחלטה לחברי הסוכנות. בינתיים עזבו ארלוזורוב ווייצמן את ארץ-ישראל, והנציב העליון לא רצה למסור את האינפור-מאציה לחבר אחר של הנהלת הסוכנות.²⁴ רק באמצע מאי נמסרה ההחלטה במפורש לחברי ההנהלה הציונית בלונדון,²⁵ ולוייצמן "רמז" השר, שמוטב כי יימנע מלעורר את עניין עבר-הירדן למשך שנה.²⁶

ווקופ לא חזר בו מדעתו בשאלת עבר-הירדן גם בשנים שלאחר מכן. כאשר פנה משה שרתוק אל הנציב העליון וביקש את חוות דעתו בדבר חידוש האופציה לשנת 1934, הודיע הנציב, כי אין הוא מתנגד לחידוש האופציה, אך מייעץ להימנע מפרסומת בנדון. עמדתו בנוגע להתיישבות יהודית בעבר-הירדן עומדת בעינה; ההתיישבות אמנם בוא תבוא, אך אין לדעת מתי; מכל מקום, לא בימי הממשלה העבר-ירדנית הנוכחית ולא בימיה של זו שתבוא אחריה. הנציב חזר והשתמש בנימוק — ביטחון המתיישבים, ורק כאשר שרתוק לחץ ואמר, שהסוכנות תישא בנטל הוצאות הביטחון, ענה הנציב שהשאלה היא גם שאלת הזמן

בנדון במוכירות וקראתי שם שאתה הערכת ששום התיישבות ממזרח לירדן אינה אפשרית כעת, ואף אין הזמן בשל לשיחה הכליתית". באותו מכתב מדווח ווקופ על שיחתו בעניין עבר-הירדן עם פ' רוטנברג (9.5.1933) ומציין שרוטנברג אמר שרכישת קרקעות יכולה להתחיל מיד (ההדגשה במקור). לכך העיר הנציב בשולי הדף: "סימנים לכך יגורמו כעת למהומה". ווקופ, שהתנגד בכלל לרעיון התיישבות יהודית בעבר-הירדן, ללא קשר לאלקנט הזמן, מפרט את סיבות התנגדותו: אם יבואו יהודים לעבר-הירדן, ממשלת בריטניה תישא באשמה לכניסתם, בין אם ארגנה זאת בין אם לא. אין לקבל את הרעיון שהציע רוטנברג בדבר מחנות יהודים מזוינים בעבר-הירדן: מחנות שכאלה יקלו על רכישת נשק בלתי חוקי על-ידי המתיישבים בארץ-ישראל... כפי שהוא רואה את הדברים, כניסתם של יהודים לעבר-הירדן עתידה להביא במקום או במאוזן להתקפה ערבית עליהם — ובכל מקרה, "הכנסתם של יהודים תעורר הרבה תעמולה אנטי-בריטית במזרח התיכון ובמקומות אחרים". על משפט זה מעיר ווקופ (שלא התייחס לבימוקים הקודמים): "נכון, בהוזה". P.R.O. C.O., 831/22/17733

²⁴ מכתב מלשכתו של ווקופ ל-H. F. Downie במשרד המושבות, 29.4.1933. P.R.O. C.O.

²⁵ לא ברור אם ארלוזורוב היה נוכח בשיחה השנייה, אך נראה שכן, כי ב-15.5.1933 כתב שר המושבות: "דבר לא יגיע אותי ל... (מלה לא ברורה) שיחה על עבר-הירדן עם מר ברודצקי או מר סוקולוב. מר ארלוזורוב היה נוכח בשיחה הנ"ל. מה שהוא מסר לקליינטיס שלו — זה עניינו. אני אמרתי לד"ר ווייצמן וללורד רידינג: 'אין מה לעשות כרגע — בעוד שנה הנציב העליון ירהר בדבר מחדש'. לא ברור אם ארלוזורוב היה נוכח בשיחה שבה נמסר לווייצמן ולרידינג שהעניין אינו אקטואלי, או שהכוונה לשיחה מן ה-15-17 לאפריל (לעיל). על כל פנים, ברור שנערכה פגישה בלונדון, שבה הובחר המצב לחברי ההנהלה הציונית שהרי שבועיים אחר כך כתב שר המושבות (31.5.1933): "אם הסוכנות היהודית תשאל אותו [את הנציב העליון] אם הם רשאים לקנות או לחכור אדמה בעבר הירדן, הוא יעשה כמיטב יכולתו כדי להגיע מכך, ויתייחס לפגישה הלונדונית שבה היה מר סוקולוב נוכח ושבה הוסכם שהדרך הנכונה היא שלא לנקוט בצעדים בעבר הירדן בזמן הנוכחי". P.R.O. C.O., 831/22/17733

²⁶ בהתכתבות פנימית של משרד המושבות התנהל דיון בשאלה, האם הבין ווייצמן את משמעותם המלאה של דברי השר, שאמר לו בעל-פה שאין מה לעורר את השאלה

המתאים.²⁷ הבעיה הועלתה מחדש מקץ שנה, כאשר האמיר דרש מהנהלת הסוכנות לממש את האופציה ולחתום על חוזה חכירה. שרתוק ביקש את הסכמת הנציב לכך. וקופ ענה ללא היסוס, שהוא מתנגד לכל רעיון החכירה, כי חכירה כזו עלולה לערער את מעמדו של האמיר, כפי שנתערער מעמדו כתוצאה מסערת הרוחות בעקבות האופציה הראשונה. האמיר הוא אחד האישים הערבים היחידים שהם יידי בריטניה ומן היחידים שאינם מתנגדים ליהודים. ערעור מעמדו עתיד לפגוע באינטרסים בריטיים וגם באינטרסים יהודיים. הבטחתו של שרתוק, שהסוכנות מתחייבת שלא ליישב אפילו יהודי אחד על הקרקע ללא הסכמת הנציב העליון לא הוזה את הנציב מעמדו, והוא יעץ לחדש את האופציה לשנה נוספת.²⁸ אחד הגימוקים שהנציב השתמש בו כלפי היהודים לאי התרת התיישבות בעבר-הירדן היה, כי ההתקשרות הישירה שבין אמיר והנהלת הסוכנות היתה טעות משום שערבבה שיקולים פוליטיים בעיסקה כלכלית. נימוק זה שכנע את ארלוזורוב וגרם לפולמוס ציוני פנימי. מידת תקפותו מצד הבריטים מפוקפקת ביותר, לאור חששותיהם שהזכרו לעיל מהתיישבות יהודית פרטית בעבר-הירדן.

כאשר ציין שוב הנציב בעת השיחה עם שרתוק, שהנהגה הציונית טעתה בטפלה בשאלת עבר-הירדן על-ידי קשירת קשר ישיר עם האמיר, ענה שרתוק לאחגר והציע שהסוכנות תרכוש קרקע צפונית לעיר-אל-כבד, ששייכת לאנגלי בשם Hughes, תושב עבר-הירדן, המעוניין למוכרה לסוכנות.²⁹ הפעם נאלץ הנציב לסרב גלויות לעיסקה עם אדם פרטי בעבר-הירדן.³⁰

כאשר חלו ההתפתחויות סביב הידוש האופציה לשנת 1935, ובשלב מסוים נדמה היה לנציב, שהאמיר מבטל את האופציה עם הסוכנות — הוא בירך את האמיר עבדאללה על נסיגתו מעמדה אשר סיכנה את מעמדו בעבר-הירדן ובארץ-

למשך שנה לפחות, מאי 1933, P.R.O. C.O. 831/22/17733.
²⁷ כדי להפעיל לחץ על חברי ההנהלה, ציין הנציב, בצורה עקיפה כמובן, שהוא עומד בלחץ מצד ממשלת עבר הירדן, הרוצה להעביר חוק האוסר חכירת קרקעות לזמן ארוך ומשכנתאות על קרקעות לזרים (הצעת החוק של עאדל אל-עומה, שנהדפה ב-1933). הנציב שאל את שרתוק, אם היה רוצה שהנציב יסיר את התנגדותו להעברת החוק במועצה המחוקקת של עבר-הירדן. כמובן, ששרתוק ענה בשלילה והודה לנציב על גילוי רצונו הכן בהתיישבות יהודית בעבר-הירדן. דו"ח מהפגישה עם הנציב, 19.12.1933, אצ"מ, S 25/3493.

²⁸ דו"ח של הפגישה עם הנציב העליון, 10.12.1934, אצ"מ, S 25/3493. שיחה זו עוררה חששות כבדים במשרד המושבות בלונדון. הובעה הערכה רבה לאופן גיהול העניין על-ידי סר ארתור וקופ, ושר המושבות סר קנליף-לייסטר קבע שסר ארתור נתן את העצה היחידה האפשרית. אם ייעשה חוזה חכירה, עתיד הדבר, לדעת השר, להביא לשלוש תוצאות: פגיעה במעמד האמיר; דחיית אפשרות התיישבות בעבר-הירדן לזמן בלתי מוגבל ולחץ מצד ציונים קיצוניים להחזיל בהתיישבות במקום. תכחובת פנימית של משרד המושבות, H. F. Downie (1.1.1935), P.R.O. C.O. 831/27/37733.

²⁹ ראה לעיל, הערה 28.

³⁰ דו"ח פגישה עם הנציב, 11.1.1935, אצ"מ, S 25/3493.

ישראל.⁸¹ בכל זאת, היה זה הנציב אשר השפיע, בסופו של דבר, על האמיר לחזור ולתתום על חוזה החדש עם הנהלת הסוכנות במקום חוזה עם הברה ערבית מפוקד פקת.⁸² יש לשער, כי הסיבה העיקרית שהניעה אותו לכך היתה — החשש שהבעלות על אדמות אלו עלולה להגיע לידיים יהודיות בלתי-אחראיות, שאין מרות מוסדות הסוכנות עליהן, ואלה עשויות ליזום עליה על הקרקע ללא היתר. לכן העדיף הנציב התחייבות של האמיר כלפי הסוכנות, על פני האפשרות שהקרקעות תימסרנה לסוחרים הערבים. מצב זה אף שמר את כל האופציות פתוחות בידי הבריטים, אם כי היה ברור שדחיית העניין לעתיד הרחוק כמות כסתימת הגולל עליו.

מאן, שוב לא חלו תמורות כלשהן בעמדה הבריטית. המדיניות שאדריכלה הראשי היה הנציב העליון סר ארתור ווקופ, ואשר קיבלה גיבוי מלא מאת משרד המושבות, נשארה בעינה למעשה עד סוף תקופת המנדט.

ג. השתקפות ההנהלה הציונית באספקלריית פרשת עיר-אליכבד

פרשת עיר-אליכבד מגלה לעינינו את ההנהלה הציונית בחולשתה, כלפי חוץ וכלפי פנים. הפרשה מבליטה את מרחב התמרון המצומצם שהיה בידיה, כלפי חוץ, בעניינים שהיו לגבה ראשונים במעלה בשל מגבלות פוליטיות וכלכליות. לכאורה, ההנהלה הציונית כאילו תכננה ופעלה על פי תכנית ערוכה מראש. למעשה, פעולותיה ומחלליה היו תלויים במעשים ובהחלטות של השותפים לפרשה, הבריטים והערבים.

גם כלפי פנים בולטת חולשתה של ההנהלה הציונית. הניגודים והמחלוקת בקרב ההנהלה, שהגיעו בפרשה זו עד סיכון עניינים לאומיים, מבליטים את המאבק הפנימי בתנועה הציונית, וזאת, בתקופה גורלית, כשנת 1933. התנועה הציונית לא השלימה מעולם עם ההפרדה האדמיניסטרטיבית בין שני חלקי ארץ-ישראל המנדטורית — המערבי והמזרחי. מבחינה אידיאולוגית נחשבה עבר-הירדן בעיני המנהיגות הציונית כחלק של ארץ-ישראל. אולם בתחום העשייה הציונית — לא נעשה דבר כדי לבטל פירוד זה, מלבד נאומים אחדים בקונגרסים ציוניים או באסיפות המגביות. אפילו הרביזיוניסטים, אשר עשו את שאלת עבר-הירדן לדגל פוליטי, גם הם לא פעלו דבר. ההשקפה הבסיסית של מנהיגי ההסתדרות הציונית היתה שעל התנועה הציונית להתבצר קודם כל בחבל המערבי של הארץ, וכי התפקידים שלפניהם היא עמדה במערב הירדן גדולים מאוד, ואף עולים על כוחותיה המוגבלים של התנועה. בסדר העדיפויות שנכפה על התנועה כפועל-יוצא מאמצעיה המצומצמים, עמדה עבר-הירדן אחרי יישוב החולה, בית-שאן, הנגב. השקפה זו היתה מיוסדת על התנחה שכוחות אחרים לא יקדימו את הציונים בפיתוח עבר-הירדן, משום שזו משוללת אוצרות טבע, העשויים למשוך משקיעים

⁸¹ מכתב מווקופ לסר קנליף-ליסטר, 16.1.1935, P.R.O C.O., 831/71/77033.

⁸² א.ח.ב., פרשת עיר-אליכבד, אצ"מ, S 25/10122.

זרים. יתר על כן, ההתפתחות הכלכלית של הבית הלאומי בארץ-ישראל המערבית תביא בהכרח לחדירת היהודים לעבר-הירדן, ובאורח זה יבוסלו המגבלות האדמיניסטרטיביות המלאכותיות שהפרידו בין שני הלקי הארץ.¹

מדיניות זו היתה אמנם הגיונית ומובנת, לנוכח האמצעים המוגבלים בכוח אדם ובחון, אשר עמדו לרשות התנועה הציונית. אך מסתבר שאפילו סניגוריה המובהקים, כגון חיים ארלוזורוב, סטו ממנה שעה שנגלתה לעיניהם הזדמנות בלתי צפויה. ממילא מתעוררת השאלה, באיזו מידה פעלה ההנהגה הציונית בשאלת עבר-הירדן לפי מדיניות מתוכננת וערוכה מראש והאם היא לא נגררה אחר יוזמות של אחרים. ההנחה, כי בנוגע לעבר-הירדן עומד לרשות התנועה הציונית זמן רב אופיינית לכלל הפעולה הציונית בשנות העשרים, שנים שבהן התקדם המפעל הציוני אט אט, שבהן פסו תקוות ל"קפיצות-ידרן" בבנין הארץ, שבהן התנועה הלאומית הערבית (לאחר 1921) לא עוררה חששות ניכרים.

מאורעות אב תרפ"ט ערערו תפיסה זו. לפתע התברר שהזמן דוחק. אם לא ייקבעו במהרה עובדות — עלולים אזורים שלמים להישמט מתחום הישיגה של התנועה הציונית.

בעיניים של מאורעות תרפ"ט נתגלה בעליל, כי התנועה הלאומית הערבית מתחזקת והולכת, והיא עשויה להגביל עד מאד את מרחב הפעולה של התנועה הציונית בארץ-ישראל המערבית. ועדת שאו, שנשלחה בעקבות מאורעות אלו, העלתה לראשונה את בעיית האיכרים הערבים שנושלו בגלל ההתיישבות הציונית. הופ-סימפסון, אשר בא בעקבותיה (אוקטובר 1930), קבע שאין שטחים הפנויים התיישבות יהודית בארץ-ישראל המערבית, כל עוד ממשיך הפאלאח לדבוק בשיטת העיבוד האכסטנסיבית שלו. כל רכישה נוספת של קרקעות בידי יהודים תהא איפוא כרוכה בנישול ערבים. מאז 1929 נהיה קשה יותר ויותר ליהודים לרכוש קרקעות בארץ-ישראל המערבית ואפילו כאשר נמצאה קרקע — מחיריה הרקיעו שחקים.²

המצב החדש עורר מחדש את העניין בעבר-הירדן.³ האפשרויות נראו בלתי מוגבלות: בארץ ריקה לשלושת-רבעיה אפשר ליישב יהודים על הקרקע בלי להסתבך בבעיות הקיימות בארץ-ישראל המערבית, שמקורן בכך שהארץ כבר מיושבת.⁴ זאת ועוד: ניתן גם לרכוש קרקעות בעבר-הירדן בתנאים נוחים בשביל

¹ ה. ארלוזורוב במרכז מפא"י, בישיבה ב-20.1.1933; י. וילקנסקי, במרכז מפא"י, בדיון ב-5.2.1933, פרוטוקולים של מרכז מפא"י בתאריכים הנזכרים לעיל, ארכיון בית ברל 23/33. ארלוזורוב דיבר על סדר עדיפויות ביחס לעבר-הירדן בנאומו בוועידת האיחוד של מפא"י, 7.1.1930—5, ארכיון בית ברל, פרוטוקול הוועידה עמ' 56.

² ביולטין מפא"י, 24.4.1933; מכתב ארלוזורוב לברנדייס, 8.5.1932, אצ"מ. S 25/3489.
³ על שטח של 4,600,000 דונאם הניתנים לעיבוד יושבת אוכלוסיה של 320,000 תושבים ומתוכם רק 190,000 יושבי קבע (בארץ-ישראל המערבית לעומת זאת — שטח הניתן לעיבוד של 760,000 דונאם בלבד ואוכלוסיה מיושבת של 1,270,000 נפש). אצ"מ, S 25/3828.

⁴ א. אפשטיין, המצב הנוכחי בעבר-הירדן, פברואר 1931, אצ"מ, S 25/3489.

ליישב את הפאלאחים מארץ-ישראל המערבית⁵ שהם, לטענת הבריטים, מגושלים בשל ההתיישבות הציונית⁶. מבחינה כלכלית, הימצאותה של עתודה קרקעית כה גדולה במזרח הירדן תשפיע לטובה על שוק הקרקעות במערב הירדן ועתידה להביא לירידה במחירי הקרקעות⁷.

סיבה נוספת להתעניינות זו היו החששות שנתעוררו בימי המאורעות מפני הבדואים של עבר-הירדן, שמא יעלו על ארץ-ישראל המערבית ויצטרפו אל הפורעים⁸. שנת 1929 היא גם שנת הקמתה של הסוכנות היהודית המורחבת ושובו של השופט בראנדייס לפעילות ציונית. נראה היה שבעזרת ציוני ארצות-הברית ימצאו האמצעים הכספיים הדרושים לפעולה בקנת-מידת הנחוץ לעבר-הירדן.

עם זאת, כל הנימוקים הללו עלולים היו להישאר תיאורטיים, אלמלא נוצרה בעבר-הירדן ההודמנות לפעולה, שמקורה במצבה הכלכלי הקשה. כאשר הגיעו למחלקה המדינית של הנהלת הסוכנות בירושלים ההצעות הראשונות בדבר מכירת קרקעות ליהודים⁹ או החכרתן, נאלץ הקולונל קיש, מנהל המחלקה, לדחותן, או יותר בכוון "להקפאן" — והפעם לא מתוך שיקולים של סדר-עדיפויות, אלא בשל חוסר מזומנים¹⁰.

באוגוסט 1931 החליף ארלוזורוב את קיש כראש המחלקה המדינית של הסוכנות בירושלים. להלכה, דגל ארלוזורוב בעניין עבר-הירדן בהשקפה המבוססת על סדר-עדיפויות — אך למעשה, היתה גישתו אמביוולנטית. וכאשר נראה לו

⁵ ביקור שני של נ. פפר בעבר-הירדן, דין וחשבון ללשכה המאוחדת, 12.11.1930, אצ"מ, S.25/10.00.

⁶ ראה דברי בוֹרֵצְבִי, "הנה, למשל, כיום המצב הוא כזה: כשהממשלה שואלת — לאן לשים את פלחי ודי חוורת. אנו עונים: לבית-שאן. נמצא שאנו סוגרים לנו את העמק להירדן... אין להתעלם גם מזה שעבר-הירדן נחוץ לנו כרזרבה קרקעית בשביל חלופים עם ערבים אשר מהם אנו רוכשים אדמות כאן להתיישבות", ביולטין, מפא"י, 24.4.1933. ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

⁷ דברי ארלוזורוב, ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

⁸ ראה לעיל, פרק א', והערה מס' 15.

¹⁰ במאמר 1931 ביקר וייצמן בארץ. נ. פפר פנה לקיש וביקשו להציג לפני וייצמן את עניין רכישת קרקעות מיתקאל (31.3.1931). קיש ענה (5.4.1931), שוויצמן התעניין מאוד בכך והוא מתכוון לנסות ולעניין את הברון אדמונד דה־רוטשילד בהצעה זו. מכתב פפר לקיש 31.3.1931, מכתב קיש לפפר 5.4.1931, אצ"מ, S.25/3509, חודש ימים לאחר מכן (3.5.1931) כתב קיש לוייצמן: "אני גלחץ ע"י שליחים מעבה"י ביחס להצעת הקרקע אשר בקשר אליה נתתי לך מכתבים ומפות שהוכנו ע"י מהנדס פפר. אני חושש שהעדר כל תשובה ממך — פרושה שלא הצלחת להשפיע על איש לרכוש את הקניה אשר הוצעה לנו, אך אני מנסה להמנע מלתת תשובה שלילית סופית עד שאשמע ממך. אם יש סכויים לתווה בענין זה — מוטב שאודיע זאת ללא דחייה נוספת. אנא, הודע לי על המצב". אצ"מ, S.25/3509. למרות נסיונותיו, לא הצליח וייצמן עד סוף מאי 1931 לגייס את הסכומים הנחוצים. מכתבים של וייצמן לקיש, 13.5.1931, S.25/3509, אצ"מ, 26.5.1931.

שישנה הזדמנות לגייס כספים בארצות-הברית לשם רכישת קרקעות בעבר-הירדן, הגיב במהירות במגמה לממשה.¹¹ גם בפרשת היחסים עם רפיפאן פשה שינה ארלוזורוב את יחסו מתמיכה להסתיי-גות.¹² כבר בחודש מאי, 1932, התלבט ארלוזורוב בין שתי הגישות. במכתביו לשופט ברנדייס¹³ הוא חוזר ומתאר את הגישה הישנה לבעיית עבר-הירדן, לפיה יש לגשת לבעיית ארץ-ישראל כשלמות ולטפל בה בשלבים, כאשר שאלת עבר-הירדן אינה נמנית עם העדיפויות הראשונות. והוא מוסיף ומעיר: "אני עדיין מעריך קונצפציה זו כסבירה".¹⁴ יחד עם זאת — ממשיך ארלוזורוב — נלחצה התנועה הציונית לפעולה מוקדם יותר מכפי שהעריך מכמה טעמים: ראשית, בגלל בעיית הקרקעות שצפה בדין-וחשבון של שאו והופסימפסון ואשר עתידה כנראה להיות נדונה בדין-וחשבון פרנטש; שנית, בגלל המחסור בעבר-הירדן אשר לוהץ על התושבים לפנות לציונות; ושלישית, משום שהמחסור בעבר-הירדן מהווה איום מתמיד על ביטחון ההתיישבות בארץ-ישראל המערבית. מדברים אלו משתמע לכאורה שהסוכנות היהודית אינה שולטת במצב והיא נאלצת לפעול בעל-כורחה ובניגוד לתכניתיה היא. אולם מסקנה זו היא בסתירה להמשך דבריו של ארלוזורוב באותו מכתב: "בהתייחסותנו לבעיה זו היינו (עד כה) ניצבים מול מעגל קסמים מזור: אם שוחחת עם הנציב העליון בדבר עבודה יהודית בעבר-הירדן, הוא הפנה אותך ללונדון, אם שוחחת במשרד המושבות הם הפנו אותך לנציב הבריטי בעמאן. אם שוחחת עם הנציב הבריטי בעמאן, הוא הפנה אותך לאמיר עבדאללה. כשישוחחת עם האמיר — הוא הפנה אותך למנהיגי דעת-הקהל במדינה, הישתיכים והפסיות רבייה השפעה וכישרת עמם — הם הפנו אותך חזרה לבריטים. היה קשה מאד לראות באיזו נקודה ניתן לשוב מעגל קסמים זה". מדברים אלה משתמע כאילו התדפקה ההנהלה הציונית על דלתות רבות: בירושלים, בלונדון ובעבר-הירדן, למען יפתחו לפניה את שדה הפעולה בעבר-הירדן ונדחתה ב"הלוך

¹¹ ב" 23.11.1931 ביקש עמנואל גיומן במברק מניו-יורק את פרטי ההצעה של מיתקאל. זו הפעם הראשונה שציוני אמריקה מתערבים ומגלים עניין בדבר. ארלוזורוב ענה לגיומן למחרת היום במברק וביקש באופן דחוף 1,000 ליש"ט כדי להבטיח את הקשרים והיחסים עם אישיות עבר-הירדנית בולטת, והוא מסכם: "חוסר אמצעים משמעותו להניח להזדמנות יקרה לחמוק, וכנראה לגרום ליריד לעבור למחנה אויב; אם אמצעים מיוחדים ניתנים להשגה, השג גדול באמת יכול לבוא כתוצאה מכך". מברק 365, ארלוזורוב לגיומן, אצ"מ, S 25/3509.

¹² נתן קפלן, מכתב לברנדייס, 18.10.1932, אצ"מ, A/264/18.

¹³ מכתבים מן ה" 8.5.1932 ומן ה" 19.5.1932, אצ"מ, S 25/3489. עמנואל גיומן סיפר לארלוזורוב על מגעיו עם השופט ברנדייס בעניין עבר-הירדן ועל התעניינותו של האחרון בעניין. השופט ברנדייס חלש, כידוע, על מקורות מימון לא קטנים, שברצותו יכול היה להפנותם לעבר-הירדן.

¹⁴ שם. הדברים הללו חוזרים ונאמרים על ידו בפגישותיו עם הנציב ובפני מרכז מפא"י.

ושוב¹⁵ ארלוזורוב אף מוסיף ומסביר כיצד יישבר אותו "מעגל קסמים", המונע כניסת יהודים לעבר-הירדן: השיכים והפשות הם יהיו אלה אשר ישברוהו, שכן הם החולשים על המועצה המחוקקת, הם המכוונים את דעת הקהל בעבר-הירדן וחופש הפעולה שלהם רב מזה של האמיר — כי האמיר הוא זר בארצו.¹⁶

דומה, כי סתירה זו ניתן להבינה על פי אופי פעולתו של ארלוזורוב כמדינאי פרגמאטי היוצר תיאוריה מפראקטיקה של מאורעות: הוא החליט, לאחר התלבט-טויות, להיענות להזדמנות שנוצרה עם פניית השיכים — למרות שזו לא באה ביוזמת ההנהלה הציונית ולא לפי תכניתה. לאחר מעשה, קבע דוקטרינה פוליטית, המייחסת להנהלה הציונית שיקול דעת בעניין ופעולה מתוכננת.

התמורה בגישהו הבסיסית של ארלוזורוב לבעיית עבר-הירדן באה לכלל ביטוי בישיבת הנהלת הסוכנות מן ה-28 בספטמבר 1932. בישיבה זו אומר ארלוזורוב: "במשך שנים הייתי סבור, שעלינו להיות מרוכזים בארץ-ישראל מערבה. — לולא גורמים הדוחפים את שאלת עבה" לשורה הראשונה, לא הייתי משנה עמדתי זו. אבל יש גורמים המשנים אותה: ההסתבכות בענין קרקעות בא"י והמצוקה בעבה"י, הדוחפת את אנשיה לרוץ אחרינו. דעת קדומה היא, שעבה"י היא ארץ רחוקה ואין להאריך את חזיתנו. אין אנו מוצאים פתרון לשאלתנו הפוליטית במערב הירדן, ועם התגברות עבודתנו וכוחנו כאן נעשה הפתרון לפחות אפשרי אילו גדל אחוז אוכלוסינו היינו יכולים להגיד, שאנו הולכים לקראת פתרון שאלתנו הפוליטית. למעשה, בתקופת המנדט אנו עומדים על אותו אחוז. לפי השבונות משרד המפקד יהיו בארץ בעוד 15 שנה 2 מיליון אוכלוסים ובהם 400,000 יהודים, ז.א. 20% וזוהי, באופן תיאורטי, נקודת הרוויה. מה הטעם הפוליטי לעבודתנו? ליצור כאן כח כזה, שבלי קדום האלמנט היהודי אי-אפשר יהיה לפתור את השאלה. נעשינו במשך השנים לעצם שאין לבלעה ואין להקיא. אם נוסיף עוד כח ניצור כאן מצב כזה, שקידום המפעל היהודי יהיה להכרחי. שאיפתנו צריכה להיות ליצור מצב כזה גם בעבר-הירדן... פעולה בעבר-הירדן יכולה להצית את הדמיון הציוני עוד יותר מאזור הציטרוסים... לפנינו, אפוא, בראש וראשונה שאלה פוליטית ולא כלכלית."¹⁷

דברים אלו מצביעים על התמורה שחלה ביחסו של ארלוזורוב לבעיית עבר-הירדן: לאחר שטען, שעבר-הירדן היא ארץ רחוקה שאיננו יכולים להסתבך בה, שיש סדר עדיפויות, שהבעיה מבחינה כלכלית אינה נהירה דיה — יוצא ארלוזורוב

¹⁵ לדברים אלה לא נמצאו סימוכין בחומר השמור בארכיון הציוני. ייתכן שהיו שיחות גישוש שלא נרשמו, אך קשה לשער שפעילות והתעניינות אינטנסיבית כזו שמתאר ארלוזורוב לא הותירה סימן בכתובים.

¹⁶ כאן מתעלם ארלוזורוב מכך שאותם כוחות הלוחצים למניעת התיישבות יהודית בעבר-הירדן (הקיימים בעבר-הירדן, בארץ-ישראל או בבריטניה) לוחצים בין אם נעשית ההתיישבות בעזרת האמיר או בעזרת פרטים נכבדים.

¹⁷ אצ"מ, S 25/3489. כל ההדגשות הן שלי.

בתוקף למען התיישבות יהודית רחבה בעבר-הירדן. באותה הזדמנות הוא גם מדבר על "צ'יטריזם" בעבר-הירדן. במכתבו הידוע של ארלוזורוב לוייצמן מיוני 1932,¹⁶ הוא מביע, מזווית אחרת במקצת, אותם רגשות עצמם לגבי סיכויי ההתפתחות בארץ-ישראל המערבית. התחושה שעל סף-היאוש, של חוסר תכלית, של אי-התקדמות המפעל, שמונחת ביסודה של "תכנית המרד" של ארלוזורוב, באה לכלל ביטוי גם בזה. תקוותו היא, שעבר-הירדן תצית את הדמיון הציוני. כאשר באותה ישיבה (28.9.1932) הביע הד"ר י. סנטור ספקות ביחס לתכנית קניית קרקעות מיתקאל פשה, וטען שיש בה מן ה"אוונטורה", קיבל ארלוזורוב זאת, אך טען: "בלי אלמנט של אוונטורה אי-אפשר לנהל שום פעולה בכיוון זה, אבל מובן שאלמנט זה לא צריך להביא לידי כך שנסכן ענינים יותר חשובים".¹⁷ לאחר ההכרעה החיובית העקרונית לקשור קשרים עם השייכים בעבר-הירדן, גיבש ארלוזורוב כמה תנאים מוקדמים להתקשרות עם בעלי הקרקעות:

- (1) השגת שטח קרקע גדול במידה מספקת להתיישבות יהודית בקנה-מידה גדול. התיישבות מצומצמת במקום כה מרוחק לא תוכל להחזיק מעמד מסיבות בטחוניות.
 - (2) השגת הסכמת ממשלת עבר-הירדן לבעלות יהודית על הקרקעות ולהתיישבות יהודית במקום. (3) הקמת קרן מיוחדת לקניית קרקעות והתיישבות.¹⁸
- בתחילת 1932 נערכה פגישה בין ארלוזורוב לבין מיתקאל פשה אל-פאיו. בפגישה זו הציג ארלוזורוב את הגישה של ההנהלה הציונית לבעיית עבר-הירדן: יש אמנם מקום לפעולה בעבר-הירדן, אך המקורות הכספיים של הסוכנות היהודית מוגבלים, ואין היא אצה לפעולה שם. אם מיתקאל וחבריו רוצים שיבואו יהודים לעבר-הירדן, עליהם לעשות שלושה דברים:

- א. להכין את הקרקע לכך מבחינה פוליטית. ללחוץ על האמיר וממשלתו, שיתירו רכישת קרקעות ניכרת על-ידי יהודים עם קושאן כחוק, ושיתירו ליהודים להתיישב במקום. ב. להכשיר את דעת הקהל בעבר-הירדן וליצור אווירה אוהדת להתיישבות של יהודים שם. ג. לדאוג לריכוז של שטח גדול דיו להתיישבות ולדאוג לביטחון המתיישבים.¹⁹

¹⁶ ח. ארלוזורוב, "יומן ירושלים, הוצאת מפא"י, עמ' 333 ואילך.
¹⁷ אצ"מ, S 25/3489.
¹⁸ מכתב לברנדייס מארלוזורוב, 8.5.1932, אצ"מ, S 25/3489.
¹⁹ לא מצאתי דין וחשבון על פגישה זו. היא נזכרת הן במכתב הנזכר לעיל של ארלוזורוב לברנדייס, הן בדין וחשבון על הפגישה של משה שרתוק עם מיתקאל, 16.8.1932, אצ"מ, S 25/3491.

אם ההנהלה הציונית תשלה את השיכים בהבטחות גדולות שלא תוכל להגשימן. כבר הוזכר בפרק א, כי בשלב זה של השתלשלות המאורעות, סוף 1932, החלו להגיע להתנהלת הסוכנות ידיעות על רצונו של האמיר עבדאללה להתקשר עם יהודים לצורך החכרת אדמותיו, ופרבשטיין ניומן פתחו במשא ומתן עמו. משא ומתן זה גרם למשבר ביחסים בתוך ההנהלה הציונית. הוויכוח היה הן על מהות המשא ומתן עם האמיר והן על צורתו, כשמצד אחד ניצבו ארלוזורוב והמחלקה המדינית ומן הצד האחר — פרבשטיין ניומן והמחלקה הכלכלית של הנהלת הסוכנות. ניומן ופרבשטיין קיימו את המשא ומתן עם האמיר עבדאללה בשם המחלקה הכלכלית. דעתם היתה, שיש אמנם לעניין זה השלכות פוליטיות, אך במהותו הוא כלכלי. הם לא הודיעו על כך לחברי ההנהלה האחרים, אלא לאחר שהמשא ומתן הגיע לשלב מתקדם ביותר. אמנם ניומן הודיע על כך לנחום סוקולוב שזיהן כנשיא ההסתדרות הציונית, ואף קיבל את אישורו²² אך לארלוזורוב ולמחלקה המדינית לא נודע דבר בנדון עד לשלב שלפני חתימת ההסכם.²³ לדעת ארלוזורוב הטיפול בעניין כה עדין חייב היה להיות בידי המחלקה המדינית ולא בידיה של המחלקה הכלכלית, שכן בידי אנשי המחלקה המדינית מצויה אינפורמציה רבה יותר ונסיון רב יותר במשא ומתן עם ערבים.

לעצם השאלה, אם היה מקום להסכם עם האמיר או לא, טען ארלוזורוב, כי אין להוציא את הצעתו של עבדאללה מתוך הקונטקסט של הצעות אחרות שקיבלה ההנהלה בעבר-הירדן, וכי אסור להגזים בחשיבות הקשרים עם האמיר בהשוואה לקשרים עם השיכים. בעוד שאת הקשרים עם ראשי השבטים אפשר לפתח צעד אחרי צעד, הרי קיים חשש חמור שההנהלה עלולה לגרום לאמיר אכזבה מרה כתוצאה מפעולה מוגבלת. ולבסוף — אילו עמד לרשותה של ההנהלה סכום נכבד, שהיה מספיק לפעולה בעבר-הירדן, אפשר שמוטב היה לרכוש בו קרקעות ליד שטחי הקונצסיה של החולה ולא להשקיעו בעבר-הירדן.²⁴

בפרשת עבר-הירדן קיימות היו שתי גישות בסיסיות. האחת, שאין מקום לפעולה בעבר-הירדן כל עוד לא הבטיחה התנועה הציונית כראוי את אחיזתה בארץ-ישראל המערבית — וזאת היתה גישתו של ארלוזורוב עד מחציתה של שנת 1932. הגישה האחרת טענה, כי יש למהר ולחדור לעבר-הירדן, מנימוקים שונים (ביטחון, רכישת קרקע, שיקולים מדיניים), וצריך לנצל כל פרצה בשביל

²² ראה תזכיר ארלוזורוב מן ה-6.12.1932 ותזכיר ניומן מן ה-9.12.1932 לחברי ההנהלה, אצ"מ, S 25/3492, וכן תיאור ארלוזורוב במרכז מפא"י, ביולטין מפא"י, אפריל 1933. כמו כן קיבלתי אינפורמציה בנדון מהנהלת הארכיון הציוני המרכזי.

²³ במברק 593 בלי תאריך — כנראה מסוף דצמבר 1932 — כתב ארלוזורוב: "58 [הכוונה כנראה למברק 586 ששלח ניומן ב-16.12 ובו הודיע שמתנהל משא ומתן עם האמיר על חכירת האדמות] שלח עליידי ניומן בלי ידיעתי לפני פגישת הוועד הפועל. נגעל מן האיגטריגה בתוך הוועד הפועל. מפרשה כנסיון לרווח מפלגתי: נכנסו למי"מ מאחורי גבי. סיפול דילטנטי בענין עדין ביותר..." אצ"מ, S 25/3499.

²⁴ דרו"ח ארלוזורוב, 6.12.1932, לעיל, אצ"מ, S 25/3492.

לחדור דרכה לשם. דומה, כי אלו היו שתי הגישות האיטראטגיות היסודיות — השאר הוא ויכוח על עניינים שבטאקטיקה. הוויכוח בין ארלוזורוב לניומן לא היה ויכוח בין שתי הגישות הבסיסיות אלא בשאלות של טאקטיקה. ארלוזורוב יצר תיאוריה בדבר שבירת מחסום עבר-הירדן על-ידי השיכים, משום שזו נראתה לו הדרך היחידה האפשרית. הוא סבר, כי האמיר עשוי להתאכזב, ואכזבתו מסוכנת יותר מזו של השיכים. כן טען, כאמור, שכוחם של השיכים להשפיע על דעת הקהל בעבר-הירדן גדול מכוחו של האמיר. לעומתו, טענו ניומן ופרבשטיין, כי אמנם אין האמיר שליט חזק, אך עובדה היא, שהוא השליט. על כן, כבעל ברית הוא יעיל יותר ונאמן יותר מן השיכים. סוקולוב חמד בהשקפה זו.²⁵ יתירה מזאת, גם ארלוזורוב הכיר בחשיבות הפוליטית הראשונה במעלה של קשר עם האמיר, כאמצעי להשפיע על דעת הקהל העבר-ירדנית, ואף אמר שהחכרת הקרקעות על-ידו ליהודים תיחשב על-ידי הציבור כפשיטת רגל של השיטה הסוגרת את עבר-הירדן בפני יהודים.²⁶ עם כל הביקורת שמתח ארלוזורוב על חבריו להנהלת הסוכנות, הוא לא שלל את ההסכם עם האמיר ובוודאי לא הציע דרך אלטרנטיבית. דומה, שביקורתו של ארלוזורוב בגדון נבעה מרוגזו על צורת גיהול המשא ומתן על-ידי פרבשטיין וניומן ולא על שום התנגדותו לגופו של עניין.

דבר מוזר הוא, שבין כל הנימוקים שארלוזורוב הביא לשלילת ההסכם עם האמיר, אין הוא מזכיר אף במלה אחת את הבריטים ואת יחסם לגבי הקשרים עמו. הנימוק התקף ביותר להעדפת הקשרים עם השיכים על פני הקשרים עם האמיר היה, כי קשרים עם אנשים פרטיים לא יחייבו התערבות בריטית בפרשה, כשם שיחייבו זאת קשרים עם האמיר. וקופ הוא שהעלה נימוק זה בדיעבד, וארלוזורוב נתפס לו לאחר מעשה, כדי להאשים את פרבשטיין וניומן בהכשלת העניין. אך, כאמור, לא נימוק זה גרם לסירובם של הבריטים להתיר כניסת יהודים לעבר-הירדן.²⁷

כל השיקולים בעד ההסכם עם האמיר ונגדו אינם אלא משניים בחשיבותם. הקשרים עם האמיר כמוהם כקשרים עם השיכים — לא ההנהלה הציונית יזמה אותם ולא היא שבנתה יחסים והזדמנויות; היא נאלצה להגיב על מצב שנוצר, והמצב היה שהאמיר פנה אליה. ייתכן שהיה מוצדק להימנע מליזום קשרים כלכליים עם האמיר, אך אי-אפשר היה שלא להיענות ליוזמתו. משנמצא שליט ערבי, המוכן לשחף פעולה עם התנועה הציונית — לא ייתכן לדחותה. לאחר מעשה הכיר ארלוזורוב בחוסר-האונים של ההנהלה בקביעת תכנית הפעולה

²⁵ אינפורמציה שקיבלתי מהנהלת הארכיון הציוני המרכזי.

²⁶ ארלוזורוב גם מצוין נימוק בטחוני לטובת חתימת האופציה על אדמות עיר-אל-כבד — הקרקעות נמצאות על גדות הירדן — דבר המבטיח קשר נוח עם ארץ-ישראל המערבית. בית, דו"ח ארלוזורוב 6.12.1932, אצ"מ, S 25/3492.

²⁷ ראה לעיל, פרק ב'.

בעבר-הירדן באמרו: "התפתחות העינים הוחשה — ויתכן שהוחשה יותר מהמדה הרצויה, מבלי שזה יהיה נתון לשליטתנו וכווננו — על-ידי התערבות האמיר עצמו".²⁸ כיוון שכך, אפשר לומר, שצעדיהם של ג'ומן ופרבשטיין היו — לגופו של עניין — המדיניות היחידה האפשרית.

ההנהלה הציונית קיימה שתי פגישות בעניין המשא ומתן עם האמיר. הראשונה התקיימה ב-1 בפברואר 1932 והחלט בה להרשות לפרבשטיין ולג'ומן להמשיך במשא ומתן עם האמיר, אך לחייכם לדווח עליו להנהלה כולה. ואילו ישיבה שנייה נתקיימה ב-3 בינואר 1933 ובה נתקבלו שלוש החלטות: ראשית, לאשר ולחתום על חוזה האופציה עם האמיר. החלטה זו נתקבלה פה אחד. ארלוזורוב תמך בה, כנגד הצעה שהועלתה בדבר חתימת חוזה-הכירה לאלתר, משום שהאופציה תאפשר חקירת הקרקע בטרם תיחתם התחייבות לטווח ארוך, ואף עולה יותר בזול. שנית, נתקבלה הצעתו של מנחם אוסישקין, שפרבשטיין וג'ומן יחתמו על האופציה — כשהם מופיעים כלפי האמיר כאנשים פרטיים, ואילו כלפי מוסדות ההנהלה כמייצגי הקרן הקיימת לישראל וההנהלה הציונית. שלישית, הוחלט שלא להודיע על המשא ומתן לנציב העליון לפני חתימת האופציה. שתי ההחלטות האחרונות נתקבלו ברוב קולות. ארלוזורוב הצביע עם הרוב.²⁹ ההכרעה נפלה ללא התייעצות מוקדמת עם חברי ההנהלה הציונית בלונדון.³⁰

ההסכם בין האמיר וחברי ההנהלה הציונית היה הסכם ראשון מסוגו לשיתוף פעולה יהודי עם שליט ערבי בתחומי ארץ-ישראל המנדטורית. בישתו, לא הודגש אספקט פוליטי זה, אלא האספקט הציוני-התיישבותי. ההסכם נראה כפותח שערי עבר-הירדן בפני התיישבות הציונית וכמסייע לפתרון בעיות הקרקע ואולי לבעיות הביטחון בארץ-ישראל המערבית, אך לא דובר על החשיבות של שיתוף הפעולה הפוליטי בין האמיר לבין היהודים.

רק לאחר חתימת ההסכם היו מבין חברי ההנהלה בירושלים, אשר העלו את חשיבות העניין מבחינה פוליטית. איזק ברקסון עמד על חשיבותו לקידום ההבנה עם הערבים ואף העיר: "הדבר שנראה לנו כתכלית, צריך להיחשב כאמצעי". סוקולוב העיר על החשיבות בקשירת קשר עם חלק ערבי אוטונומי בעבר-הירדן לתקופה שבה יסתיים המנדט.³¹ לדברים אלה לא היה הר — ואף לא התקיים דיון מעמיק ברוח זו.

²⁸ ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

²⁹ אינפורמציה זו על דיוני ההנהלה הציונית והחלטותיה קיבלתי מהנהלת הארכיון הציוני המרכזי. לעומת זאת טען ארלוזורוב ב-1933 שסוקולוב הכריע בקולו בעד האופציה, ואילו הוא, ארלוזורוב התנגד לה (ביולטין מפא"י, 24.4.1933). הידיעה הופיעה בצורה זו גם ב-"The Canadian Jewish Chronicle", מונטריאול, 8.2.1933 (אצ"מ, S 25/3511).

³⁰ ז. ברודצקי בדין וחשבון שלו מן ה-8.2.1933: "אנו בלונדון, היפתחנו מאד לגלות שהחלטות חשובות מסימות, כגון אם יש להתייעץ עם הנציב העליון לפני או אחרי שתאופציה נחתמה, הוחלטו מבלי שיתיעצו עמנו". אצ"מ, L 9/351.

³¹ אינפורמציה שקיבלתי מהנהלת הארכיון הציוני המרכזי.

בשנת 1933 נהפכה ההנהלה הציונית, ביודעין או שלא ביודעין, לגורם בחיים הפוליטיים של עבר-הירדן.⁸² תעמולת מפלגת האיסיקלאל, תעמולת הנגד של השייכים, חילופי ממשלות, ועידה כלכלית, ניסיון לארגן מפלגה התומכת בכניסת יהודים לעבר-הירדן⁸³ — כל אלה נחרתו בהקשר עם פעולותיה של הנהלת הסוכנות ובעטיין. כל תעמולה השוללת קשרים עם היהודים חייבה ארגון תשובה פרו-יהודית כנגדה, וכל פעולה מסוג זה דרשה סכומים ניכרים, ואלה, כידוע, חסרו. התברר שנקל היה להיכנס לעבר-הירדן וליהפך שם לגורם פוליטי, אך קשה לשמור על העמדה הזאת, ועוד יותר קשה לוותר עליה, כי ויתור על הישג כגון זה עלול להתפרש כבישולן.

מתוך חשש זה לא היתה הנהלת הסוכנות מוכנה להכיר בחולשתה להשפיע על הנעשה בעבר-הירדן: היא עדיין דבקה בהשקפה שניתן ללחוץ באמצעות השייכים על ממשלת עבר-הירדן, וזו תשכנע את הבריטים להתיר התיישבות בה, ועל כן יש להמשיך בקשרים.⁸⁴

בינתיים לחצו השייכים בעבר-הירדן על ההנהלה שתקנה מהם קרקעות — או לפחות שתסדר להם הלוואות תמורת משכנתאות. לא היה בכוחה של ההנהלה לעשות זאת, ואנשי המחלקה המדינית דחו את הפונים אליהם בטענה, שעליהם להשיג קודם את תמיכת ממשלת עבר-הירדן בהתיישבות יהודית שם — חזרה למדיניות שלפני חתימת האופציה. נסיגה זו בעמדת המחלקה המדינית לא נבעה מחוסר מזומנים בלבד, אלא בראש ובראשונה מתוך כך שהתחילה מתגבשת ההכרה, כי הבריטים מתנגדים לכניסת יהודים לעבר-הירדן.

השתלשלות דברים זו מאז חתימת האופציה (שנת 1933) הביאה את הנהלת הסוכנות ובעיקר את המחלקה המדינית לכך שתהרהר מחדש בכל פרשת הקשרים עם הנכבדים מעבר-הירדן, ראשית, הסתבר שכוהם של אותם שייכים "מנהיגי דעת הקהל", לדברי ארלוזורוב, אינו כה רב כפי שהעריכוהו בראשונה. שנית, ידידותם של אלו — מחירה רב וערכה חולף, כפי שנלמד ממקרים מספר, בהם עברו השייכים למחנה מתנגדי ההתיישבות היהודית. שלישיית, ככל שהתברר והלך כי בעתיד הנראה לעין אין היהודים עומדים לרכוש קרקעות בקנה-מידה גדול בעבר-הירדן, כן נחרתו והלכו רוב חומכי "ההתיישבות היהודית" בעבר-הירדן מן הרעיון הזה. כתוצאה מכך הוחלט במחלקה המדינית "לקצר את הקווים", לנתק קשרים במקרים מסוימים ולשמור קשרים רק עם השייכים "המבטיחים" ביותר מבחינת ערך ידידותם. במחלקה המדינית הורגשה גם עייפות מסוימת מכל הקשרים הללו, שבחלקם לפחות הותירו טעם מר. הסתבר, שאין זה לפי כוחה הפוליטי והפי-

⁸² דין וחשבון א.ח.כ., 10.2.1933—5, אצ"מ, S 25/3487.

⁸³ ראה לעיל, פרק א'.

⁸⁴ ראה נסיונו של ניומן להשפיע על דלואן פשה (אחיו של רפיפאן פשה וראש עיריית כרד), שיארגן פגישה של קבוצת מנהיגי שבטים מעבר-הירדן עם המלכים פייצל ועלי (המתוועדים עם עבדאללה) כדי להסביר להם את קשיי המצב הכלכלי בעבר-הירדן והדרכים לפתרונו. דו"ח פגישת דלואן — ניומן, 23.5.1933, אצ"מ, L 9/351.

נאנסי של המחלקה המדינית לנהל את מדיניות הפנים של עבר-הירדן. בעיני מנהל המחלקה המדינית, שרתוק, גראה הדבר גם פגום מבחינה מוסרית.⁸⁵ וכך היה הסכם האופציה עם האמיר, אשר מנהל המחלקה מדינית כה התנגד לו בתחילה, לנכס ב-רקימא היחיד בעבר-הירדן שנותר להנהלה הציונית מכל הפעילות של שנת התקוות 1933.

עם חלוף השנים חלה תמורה בהערכת מטרתה של האופציה בעיני חברי הנהלת הסוכנות. מאז אוגוסט 1933 נחברר כי לאדמות אין ערך כלכלי⁸⁶ וכי הבריטים אינם נוטים להתיר בעתיד הנראה לעין כניסת יהודים לעבר-הירדן. האופציה איבדה את ערכה הציוני-התיישבותי. לאנשי המחלקה המדינית של הנהלת הסוכנות היה ברור שהיא אינה עומדת להתממש — אם כי היו שסברו אחרת.⁸⁷ אך דווקא עתה דבקה בה הנהלת הסוכנות יותר מתמיד: ביטולה של האופציה משמעותו היתה נסיגה ציונית ביחס לעבר-הירדן. כיוון שכך, נהפכה האופציה לפיקציה משפטית, שנשמרה בקפדנות, בעוד שהתשלום בעבורה היה למעין סובסידיה פוליטית לאמיר.⁸⁸ הקשרים עמו, אשר נועדו להיות אמצעי לכניסת יהודים לעבר-הירדן, נהפכו למטרה בפני עצמה: שמירת הקשר הפוליטי עם האמיר עבדאללה.

⁸⁵ ברישבת מרכז מפא"י, 28-29 ביולי 1933 אמר משה שרתוק: "אנחנו נרחפנו לתפקיד שאיננו לפי כוחותינו ולא נוכל להחזיק בו מעמד בלי בלאמא' גדול. למעשה הוכרחנו לנהל ענינים פוליטיים של ארץ אחרת. עבר-הירדן הנה עכשו בכל זאת ארץ שכנה — יש לה ממשלה משלה, אמיר, נציבות בריטית וכו'. יש בה אוכלוסין משכבות סוציאליות שונות, יש שם התרוצצות כוחות פנימית, ואנו עוררנו ודרבנו את התרוצצות. אנו נתבעים עכשו לתמיכה כספית ולאחריות על חלק ידוע של האוכלוסין. אם, למשל, הצד שכנגד מארגן ועידה — צריכים אנו להתערב ולהגיד מה אנו רוצים. זה בהחלט לא לפי כוחותינו הפוליטיים והכספיים ולא לפי תפיסתנו את הרמה המוסרית שממנה צריכה להתנהל הפוליטיקה הציונית. עבר הירדן תרבע את חדירתנו מההתפתחות הכלכלית. אבל במסיבות שתביעה זו מוצגת מתגייסים כוחות לפעולה נגדנו, ועל המציאות הכלכלית שהיא בעדנו נוצרת מציאות פוליטית נגדנו... אשר לקשרים שיצרנו בעבר הירדן — ודאי איני שש לנתקם, אם כי יכול להיות שקשרים ידועים ינותקו ואין להתפעל מזה, כי הקשרים נוצרים בתנאים אורגניים כאלה שהניתוק יהיה לא מן הנמנע. מי שאומר כי אסור לנתק ויהי מה — צריך להיות מוכן לאונטרות. אני איני מוכן לזה" (ביולטין מפא"י).

⁸⁶ ועדה בהרכב חזוב, וייץ, מילר ושטרן, שנשלחה לבדוק את הקרקעות במחציה השניה של יוני 1933 הגישה את מסקנותיה ביולי 1933. ראה: מכתבים מאת פ. קורנפלד לנימון, 5.6.1933, 3.8.1933, אצ"מ, A-123, מכתב שרתוק לברודצקי, 7.6.1934, אצ"מ, S 25/3515.

⁸⁷ ברישבת הנהלת הסוכנות ב-6.12.1934 דגו על אפשרות של עליה על הקרקעות, ובן-גוריון היה אופטימי בדיון. אצ"מ, S 25/3492.

⁸⁸ משה שרתוק כתוב לברודצקי (7.6.1934): "מאז שהקרקע נמצאה בעלת ערך כלכלי מועט, אם בכלל, העסקה לבשה צורה לכל המטרות המעשיות של סובסידיה פוליטית לאמיר" (אצ"מ, S 25/3515). כן אמר זאת שרתוק לווקופ, ב-10.12.1934, בין נימוקיו לשינוי האופציה לחוזה הכירה (דו"ח פגישה עם הנציב העליון, 10.12.1934, אצ"מ, S 25/3493).

הידוש האופציה לשנת 1935 מדגים את התמורה שתלה במשך השנים ביחסים שבין הנהלת הסוכנות לאמיר: ב-1932 האמיר הוא שיוזם את הפניה להנהלת הסוכנות וביקש להחזיר את קרקעותיו. ב-1935, כאשר הוא ביקש לסגת מהסכמתו עם הנהלת הסוכנות, לא נתנו לו לעשות כן, אפילו לא כנסיון.³⁹ הנהלת הסוכנות היתה מוכנה להעלות את המחיר, ובלבד שלא תתבטל הפיקציה של האופציה. התשלום השנוני שימש כהוליה המקשרת בין הנהלת הסוכנות והאמיר עבדאללה. קשרים אלה סייעו להידברות עמו בעת מאורעות 1936, בימי ועדת פיל ולאחריה.⁴⁰ כאשר ב-1939 הניחה המחלקה המדינית לאופציה לפוג, היה בכך משום סיום פרשת החליפות הפוליטיות שעברו על ארץ-ישראל בשלוש השנים הקודמות. נראה, כי הנהגה הציונית הגיעה למסקנה שאין טעם לדבר על התיישבות יהודית בתחומי עבר-הירדן כאשר נדונה ההצעה על חלוקת ארץ-ישראל המערבית. אשר לשמירת הקשרים עם האמיר — אלה הוכו קשות על-ידי כישלון המדיניות הציונית עם פרסום הספר הלבן של מלקולם מקדונלד. יתר על כן, התברר להנהלת הסוכנות שבכוחה לעניין את האמיר בקשרים עמה בלא תשלומים כספיים, משום האמביציות שלו בתחומי ארץ-ישראל המערבית. במציאות הפוליטית של 1939, נהפכה האופציה לגרוטאה, סמל לתקוות ציוניות מכסימאליסטיות שלא נתגשמו. חולשת עמדתה של הנהגה הציונית, כפי שהתבלטה ביחסיה עם השייכים והאמיר בעבר-הירדן, בלטה עוד יותר במשא ומתן שבין הנהלת הסוכנות לבין הבריטים. כאשר הואצו ההתפתחויות בפרשת עזיר-אל-כבד (דצמבר 1932) שהה הנציב העליון בביקור בסודאן,⁴¹ בהנהלת הסוכנות הוחלט להודיע לנציב העליון על ההסכם רק לאחר התימתו. הנהתם של חברי הנהגה היתה, שהאמיר לא היה פועל אילמלא ניתן לו מראש אישורה של הממשלה, או לפחות הסכמה בתצייפה. אם תועמד הממשלה בפני עובדה קיימת — היא תסכים לעניין, מרצון או שלא מרצון, ואילו אם ישאלו בעצתו של הנציב העליון — הוא יבקש להתחין.⁴² הנהגה זו נתבססה על השיחה של שר המושבות עם וייצמן, ב-2 ביוני 1932, ועל דברי ווקופ לארלוזורוב ב-24 בנובמבר 1932.⁴³ ב-20 בינואר 1933 בפגש ארלוזורוב עם הנציב, שהבהיר לו את עמדת הבריטים. בשיתה זו הצהיר ארלוזורוב

³⁹ מ. שרתוק הציע להניח לאמיר לבטל את האופציה מתוך הנחה, שהאמיר יאלץ לתנור להנהלת הסוכנות לשיווכח שאין קוגים אחרים. פרוטוקול ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 28.1.1935, ארכיון בית ברל 23/35.

⁴⁰ ראה לעיל, פרק א'.

⁴¹ ראה לעיל, פרק ב'.

⁴² שר המושבות הבריטי, קנליף-ליסטר, רמז בשעתו לוייצמן שבעניין עבר-הירדן לא יקבלו רשות מראש; כן הניחו שאחרי חתימת ההסכם יהיה נוח יותר לנהל משא ומתן עם הממשלה. (אינפורמציה שקיבלתי מהנהלת הארכיון הציוני המרכזי). ראה גם דברי עמנואל נוימן, פרוטוקול ישיבת מפלגות הקואליציה, 24.1.1933, ארכיון בית-ברל 23/33.

⁴³ ישיבת הנהלת הסוכנות, 3.1.1933, ראה לעיל, הערה 29.

שהנהלה הציונית לא היתה נוקטת בשום צעד — בלי שהניחה, כי הנציב העליון וממשלת בריטניה מהייבים התיישבות יהודית בעבר-הירדן. אין מקום להשישות הנציב לביטחון המתיישבים: התלוצים שילכו לעבר-הירדן מבינים, שהם נוטלים עליהם משימה מסוכנת. ניתן לפתור את בעיית הקשר עמם על-ידי מטוסים ומכוניות. ההתרגשות שקמה סביב העניין תשקע כעבור ימים מספר, ואין זו טיבה המחייבת היית התיישבות, כי המיד תהיה התרגשות עם התחלת התיישבות. מאידך גיסא, ייתכן שחתימת האמיר על הסכם עם היהודים תשכנע ערבים אחרים לפנות גם הם לדרך של שיתוף פעולה.

מיטב נימוקיו של ארלוזורוב כנגד טיעוני ווקופ היו מכוונים כנגד הטיעון על שמירת בטחונם של המתיישבים. הנימוקים שהביא כנגד טיעוני הפוליטיים של הנציב-העליון (ההתרגשות בארץ-ישראל ובעבר-הירדן) חופסים, אמנם, מבחינת הדיבט הציוני, אך בוודאי שלא היה בהם כדי לשכנע את הבריטים. התוצאה מכך היתה, שעמדתו של ראש המחלקה המדינית היתה דפנסיבית, מתוך ציפיה לקביעת העמדה הבריטית בנדון והשתדלות למנוע החלטה שלילית.

ההנהלה הציונית חששה, שהנציב יצווה לבטל בכלל את העסקה עם האמיר, ובכך יגרום לבושת-פנים והפסד-עמדה להנהלה הציונית, וסביב נקודה זו נערכו השיחות וההשתדלויות הציוניות בירושלים ובלונדון.⁴⁴ כאשר נתקבלו הוראות מאת משרד המושבות שהתירו את האופציה, אך מנעו, למעשה, את אפשרות התיישבות בעבר-הירדן, פירשה אותן ההנהלה הציונית כהישג גדול. ברודצקי, לדוגמה, הבין שהבריטים מקבלים את הטיעונים הציוניים, שערביי ארץ-ישראל ישתכנעו בכראיות של שיתוף-פעולה עם הציונות, בשל התועלת הכלכלית שתפיק עבר-הירדן מן התיישבות.⁴⁵ גם בירושלים התרשמו חברי ההנהלה מן העובדה שהבריטים הניחו לקיום האופציה. התנהל ויכוח בין ניומן לבין ארלוזורוב בשאלת המדיניות הבריטית, כשנקודת המוצא של שניהם היתה — הערכה חיובית של מדיניות זו. הוויכוח נסב סביב שתי בעיות: מהו מקורה של מדיניות חיובית זאת, ומהי הטאקטיקה שיש לנקוט במישא ומתן עם הממשלה. ארלוזורוב טען, כי הנציב תומך ברעיון התיישבות, והמדיניות הבריטית המוצהרת מעוגנת בתמיכתו, בעוד שמשרד המושבות שולל את כל העניין כולו.⁴⁶ בכך הושפע, כנראה, ארלוזורוב רוב הן מדברי הנציב ב-24 בנובמבר 1932 על יחס משרד המושבות לתיישבות יהודית בעבר-הירדן,⁴⁷ והן מיחסי הידידות והאמון שהתקמו בינו לבין הנציב.

⁴⁴ ראה הערה מס' 8, פרק ב'.

⁴⁵ מברק מלונדון לארלוזורוב, מיוחד 14.2.1933, אצ"מ, S 25/3493.

⁴⁶ בתוכיר שהעביר בין חברי ההנהלה הציונית, כתב ניומן ב-20.2.1933, בתגובה על הוראות לונדון מן ה-14.2.1933: "איני נוטה לדעה, שהובעה ע"י ד"ר ארלוזורוב שזו היתה העמדה של השלטונות המקומיים, ועוד פחות מזה לכך, שההצעה מקורה מאצ"מ, אצ"מ, L 9/351. בעניין הערכתו של ארלוזורוב לגבי מקור המדיניות הזו — ראה גם מברק מס' 60 של ארלוזורוב ללונדון, 15.2.1933 (אצ"מ, S 25/3493), בו טוען ארלוזורוב שהנציב מסר לו על מדיניות זו עוד בטרם קיבל הוראות משרד המושבות.

⁴⁷ ד"ח שיהא עם הנציב העליון, 24.11.1932, אצ"מ, S 25/3493, ראה לעיל.

עמנואל ניומן, לעומתו, העריך אמנם נכונה, כי מקור המדיניות הוא בלונדון וכי יחסה של לונדון לעניין חיובי יותר מיחסם של השלטונות המקומיים; אך אף הוא היה שותף להערכתו של ארלוזורוב שיש לראות באישור האופציה משום התקדמות לטובה. כאשר לטאקטיקה שיש לנקוט — סבור היה עמנואל ניומן כי הרעש בעיתונות בארצות-הברית, פרסום הידיעות ב-J.T.A. בנוגע ליחס פקידות המנדאט לעניין החכירה, פעולות ברודצקי בלונדון וכן השאילתות שהוגשו בפרלאמנט הבריטי (אחת מהן על-ידי ווג'וד), הן שהפעילו לחץ על הממשלה והביאו להצהרה החיובית האמורה. לדעתו, יש להמשיך בדרך של לחץ ציבורי בעיתונות ובפרלאמנט, בשביל להוליך את הממשלה לקראת אישור פעולות של ממש בעבר-הירדן.⁴⁸

רוב חברי ההנהלה לא היו תמימי-דעים עם הערכה זו של ניומן. התפיסה האופטימית שלהם לגבי עמדת הממשלה, שמקורה במדיניותה המחוכמת של זו — האחרונה, הביאה אותם למסקנה, ששוב אין לעשות כל צעד שעלול לפגוע ביוחסים עם הממשלה, במיוחד אין לפעול דרך העיתונות; לעומת זאת יש לפעול בלי רעש ובדיפלומאטיה שקטה, שהרי אין לתאר שקט בארץ-ישראל כאשר העיתונות רועשת בנושא. המסקנה מעמדה זו היתה: מדיניות של שיתוף פעולה קפדני עם הנציב העליון — לא עוד גילויי עצמאות, כגון קבלת החלטות חשובות בלי להזדעזע בו. מעתה ואילך מכוונים כל מאמצי ארלוזורוב לשכנע את הנציב העליון, כי עניין לו עם אנשים אחרים. ב-22 בפברואר 1933 שיגר ארלוזורוב מכתב לווקופ, בו הוא מסר, כי חברי האקסקוטיבה שמחו לשמוע שהוא מחייב עקרונית התיישבות יהודית בעבר-הירדן, וכי הוועד הפועל הציוני מעוניין, כי כל מה שנעשה בעבר-הירדן, יקבל את הסכמתו המלאה של הנציב.⁴⁹ המשפט: "אנחנו לא נעשה דבר בעבר-הירדן שלא על דעת הנציב", חוזר מעתה, בווריאציה זו או אחרת, בכל פגישה בין נציגי ההנהלה והנציב העליון בעניין עבר-הירדן. כאשר בסוף 1933 סוכם בהנהלת הסוכנות להאריך את האופציה לשנה נוספת — הוחלט להזדעזע בנציב ולשמוע חוות דעתו קודם שיעשה הדבר.⁵⁰ על אחת כמה וכמה כאשר רצו חברי ההנהלה לשנות את חוזה האופציה לחוזה חכירה של ממש (דצמבר 1935).⁵¹

ההערכה המוטעית של עמדת הבריטים ניכרת גם בדיווח על השיתות בין הנציב העליון ושר המושבות מזה, לבין ארלוזורוב ווייצמן מזה (15—17 באפריל, 1933). בשיחה זו התכוונו הבריטים, כזכור, לקבוע תנאים לעתיד הרחוק. אך ווייצמן וארלוזורוב התרשמו אחרת. דיווחיהם עושים רושם, כי הם הסיקו מסקנות חיוביות ומתייבות הרבה יותר מכפי שהיתה כוונת הבריטים. הנציב העליון שאל את ווייצמן, תוך כמה זמן הוא סבור שיעלה בידו לגייס את הסכומים הדרו-

⁴⁸ תזכיר ניומן לחברי ההנהלה הציונית, 20.2.1933, אצ"מ, L 9/351.

⁴⁹ מכתב ארלוזורוב לווקופ, 22.2.1933, אצ"מ, L 9/351.

⁵⁰ פרוטוקול מישיבת חברי הנהלת הסוכנות, 6.12.1934, אצ"מ, S 25/3492.

⁵¹ דו"ח מפגישה עם הנציב, 19.12.1933, אצ"מ, S 25/3493.

שי.ם. ויצמן ענה: או במשך שנה-שנתיים, או שהעניין ידחה לעשר שנים. בשאלתם זו גיששו הבריטים: הם ביקשו לבחון את מידת הריאליות של התכנית. הרושם שקיבלו היה, שאין ממה לחשוש, משום שלסוכנות אין כסף, לעומת זאת, ראו בני-שיחם בשאלה זו הוכחה לכוונות רציניות להתיר התיישבות יהודית בעבר-הירדן.⁵²

חברי ההנהלה נאחזו בניסוח העדין של הסירוב הבריטי כפתח תקווה להתיישבות יהודית בעבר-הירדן. אמנם כבר במרס 1933 אומר ארלוזורוב, שהרגשתו היא שתעניין הופך להיות מדיניות לטווח רחוק.⁵³ אבל עד 1935 ועד בכלל לא נמוגה בקרב חברי ההנהלה התקווה, שהבריטים אכן יתירו שם התיישבות יהודית. זו היתה תקווה קלושה במקצת, אך היא הוסיפה להתקיים ובאה לכלל ביטוי מתודש בעת הדיון בהנהלת הסוכנות לקראת חידוש האופציה, בדצמבר 1934. אפילו איש מנוסה במשא ומתן עם הבריטים כמשה שרתוק, הציע להנהלת הסוכנות לחכור את אדמות האמיר, להעלות על הקרקע פועלים מספר, ולבוא אחרי שנה לממשלה להוכיח לה שהנה היתה התיישבות יהודית בעבר-הירדן ולא ארע דבר, והוא מניח שהממשלה תסכים לתכנית הזאת. באותה הזדמנות אף ציין, שהוא מאמין בכנות דברי הנציב האומר, כי התיישבות יהודית בעבר-הירדן אינה אלא שאלה של זמן. בדעתו ובתכניתו של שרתוק תמך ללא סייגים גם דוד בן-גוריון. עוד יותר ממנו האמין בן-גוריון בשיתוף הפעולה עם הנציב: "צריך לזכור כי לפנינו שתי שנים של עבודה עם הנציב הנוכחי וצעדינו המכריעים צריכים להעשות בימיו. אתו קל לעבוד מאחר שישנם דברים רבים שהוא מתנגד להם להלכה, אך לא למעשה. כשיבוא איש חדש במקומו יהיה קשה להתחיל אתו כענין זה כי הוא לא יאבה לקומם נגדו עם כניסתו לעבודה את דעת הקהל הערבית"⁵⁴ — אמר בן-גוריון.

אמונה זו, כי הבריטים יניחו לתנועה הציונית להתפשט באופן הדרגתי בעבר-הירדן כמו בארץ-ישראל המערבית, אי-אפשר להסבירה אלא על רקע החישובים הציוניים הגדולים בימי העליה החמישית, ימי נציבותו של ווקופ. זו כנראה הסיבה להערכה המוטעית של עמדת הנציב בנדון ושל משמעותה. לכן האמין שרתוק לדברי הנציב העליון ב-1934 שהתיישבות יהודית בעבר-הירדן היא שאלה של זמן, בלי שיבחין כי מושג הזמן של קברניטי הקיסרות הבריטית שונה מזה של התנועה הציונית — לזו אצה הדרך מאוד.

⁵² אינפורמציה שקיבלתי מהנהלת הארכיון הציוני המרכזי.

⁵³ מברק 606 מארלוזורוב ללונדון, 14.3.1933, אצ"מ, S 25/3194.

⁵⁴ באותה ישיבה אמר שרתוק, שנראה לו שהממשלה רוצה להביא עליידי חקיקת חוקים בעבר-הירדן לכך, שתהיה לה שליטה מלאה במצב (בקשר להתיישבות יהודים שם) — הערכה המהאמתת עליידי המיסמכים הבריטיים. אך מכאן בא לכלל מסקנה מוטעית — שכנראה יחסה של הממשלה לעניין הוא יותר מעשי. וזאת בשעה, שמטרת החוקים היתה, כזכור, למנוע פעולות יהודיות פרטיזניות בעבר-הירדן, תוך שמירת אופציות פתוחות. המקור לדיון: פרוטוקול הישיבה ב-6.12.1934, אצ"מ, S 25/3492.

כשם הבריטים דיברו על ביטחון המתיישבים בעבר־הירדן והתכוונו לביטחון בארץ־ישראל המערבית, כן ענו הציונים על שאלת הביטחון בעבר־הירדן — והתעלמו מן השאלה הפוליטית בארץ־ישראל המערבית. נראה, שהעדר טיעון ציוני משכנע בעניין זה נבע מכך, שגם חברי ההנהלה הציונית הכירו בתומרת הבעיה הפוליטית בארץ־ישראל המערבית.

האיש שהסיק את המסקנות החיוביות ביותר מן הדיווח האופטימי על הפגישות באפריל 1933 בין קנליף־ליסטר וזקופ לבין ארלוזורוב ווייצמן, היה עמנואל ניומן. הוא הבין שעניין ההתיישבות בעבר־הירדן עבר עתה לשלב ביצוע ונהפך לשאלה של "Practical Policy",⁵⁶ תגובתו היתה, כי יש לארגן חברה לפיתוח עבר־הירדן, שתהווה את הגוף שיעסוק בכל הפעולות שם.

כבר באביב 1932, עם בואו לארץ, דיווח עמנואל ניומן על התעניינותו של השופט ברנדייס בעניין ההתיישבות בעבר־הירדן.⁵⁷ תכנית פיתוח עבר־הירדן, שאמורה היתה להתבצע בקנה־מידה ניכר ובמידה רבה של עצמאות לגבי ההנהלה הציונית — קסמה ללא־ציונים ולציונים אמריקאים, החברים בסוכנות היהודית. ציוני אמריקה גם היו היהודים שהיה לאל ידם לגייס את הסכומים הגדולים הדרו־שים לפיתוח עבר־הירדן. עוד בפברואר 1933 גיבש ניומן לעצמו תכנית פעולה להקמת חברה לפיתוח עבר־הירדן. מסיבות מדיניות, רצוי שישתתפו בה גם בריטים וערבים; החברה תפעל בצורה כזו שהתועלת לתושבי המקום שהיא תביא תהיה נראית לעין, שלא כתועלת העקיפה שהובאה בארץ־ישראל המערבית; החברה תעסיק פועלים ערבים באחוז מסוים — דבר שעתיד להביא לידי חיסכון. היא תבנת לפלאחים בתים לדוגמה, תשקוד על מתן הדרכה חקלאית לתושבי המקום ותשמש כידיד ומסייע לאוכלוסיה.⁵⁸ הרעיון המרכזי היתה, שחברה כזו לא תישא אופי פוליטי ומיטום כך לא יתעורר חשד כי יש כאן מגמה להחיל את עקרונות "הבית הלאומי" על עבר־הירדן.

בישיבת ההנהלה הציונית ב־23 במרס 1933.⁵⁹ הציג ניומן את תכנית הסינדיקאט וזו אישרה אותה עקרונות.⁶⁰ הרעיון היה להקים חברת מניות.⁶¹ לחברה יוענקו

⁵⁶ ניומן ראה את הטובה בעובדה שפנתס רוטנברג בספרו לבריטים על תכניתו להקמת סינדיקאט ליישוב עבר־הירדן, לרכישת קרקעות ולקולוניזאציה שם וזה, אליבא דרוטנברג, "הסכמה כללית, או לפחות לא הביעו התנגדות". לעומת זאת, מסתבר מן הדין וחשבון על פגישת רוטנברג עם הנציב הבריטי בעמאן — לפי בקשת זקופ (ב־9.5.1933), וכנראה בעקבות המגעים הראשונים שעליהם דיווח רוטנברג, כי מטרת הפגישה היתה להוציא מרוטנברג מירב האינפורמאציה על נושא הסינדיקאט, והיא נערכה אחרי שהנציב הביע את דעתו המוחלטת נגד כל רעיון של התיישבות יהודית בעבר־הירדן בעתיד הנראה לעין. הדו"ח של קוקס, 9.5.1933, C.O. 831/22/17733, P.R.O. המקור להערכות המוטעות הן של ניומן, הן של רוטנברג, הוא מכתבו של ניומן להופיץ, 3.5.1933, אצ"מ, S 25/3488.

⁵⁷ מכתב ארלוזורוב לבראנדייס, 8.5.1932, אצ"מ, S 25/3489.

⁵⁸ תזכיר ניומן לחברי ההנהלה, 20.2.1933, אצ"מ, L 9/351.

⁵⁹ אצ"מ, S 25/3492.

⁶⁰ מהתזכיר על תכנית הסינדיקאט, אצ"מ, S 25/3488.

הסמכות והכוח לנהל כל עסק ולעשות כל דבר הנוחוץ לפיתוח כלכלי בעבר-הירדן. בכל העניינים הנושאים אופי פוליטי, יודרך הסינדיקאט על-ידי הנהלת הסוכנות. ברשימת החותמים לסינדיקאט עבר-הירדן יכללו אישים וחברות רבים.⁶⁰ חבר המנהלים הראשון יכלול חמישה חברים, והם: מ. אוסישקין — מטעם הקרן הקיימת לישראל, י. הופיין — מטעם אפ"ק, ה. פרבשטיין — מטעם הסוכנות היהודית, י. אהרנבוין או ב. כצנלסון — מטעם ההסתדרות הכללית של העובדים, ע. ניומן — מטעם קבוצת ציונים אמריקאים. הוצע, שגם להתאחדות האיכרים יהיה נציג בהנהלה.⁶² הסיבה העיקרית לתכנית הסינדיקאט ולשיתוף אישים ותוגים כזה רבים בהן היה החשש, שמא גופים ופרטים יהודים יתחילו בדרך ספראטיסטית לרכוש קרקעות בעבר-הירדן, ועל-ידי כך יאמירו המחירים ותחזורנה כל התופעות של ספסרות בקרקעות בארץ-ישראל המערבית.⁶³ על ניומן הוטל לגייס בארצות-הברית את הכספים לצורך הסינדיקאט. למימוש מטרה זו נסע ניומן ביוני ללונדון ומישם לארצות-הברית.⁶⁴

⁶⁰ לחברה זו יימסר הסכם האופציה וכן כל אופציות והסכמים אחרים ביחס לעבר-הירדן שבידי הסוכנות או הקרן הקיימת לישראל. הון היסוד של החברה יהיה 10,000 לירות ארץ ישראליות, שיתחלקו ל-100 מניות רגילות; מהן תיקח הסוכנות עשר עבור קרן היסוד וקרן הקיימת לישראל תיקח אף היא 10 מניות. השאר יימסרו למוסדות ולפרטים מארץ-ישראל ומחוצה לה. שם.

⁶¹ חברת אנגלו-פלשתיין, הקרן הקיימת לישראל, הסוכנות היהודית (עבור קרן היסוד), ציונים כלליים, הסתדרות העובדים, עמנואל ניומן עבור קבוצת ציונים אמריקאים, נתן ל. גולדשטיין (פעיל בעניין רפיאן ובעל קשרים עם בראנדייס), ר. גריין ואחותי. מיס א. גריין (יהודי ממצרים, תרם 300 לירות ארץ ישראליות), א. אנגל, יצחק גולדברג, בשביל להשיג את השתתפות המוסדות והאישים, פנה ניומן לב. כצנלסון, מ. סמילנסקי (כנציג התאחדות האכרים), י. ל. גולדברג, הופיין ואוסישקין. (מכתב ניומן להופיין, 3.5.1933, אצ"מ, S 25/3488).

⁶² מכתב ניומן להופיין, שם.

⁶³ ראה תוכיר ניומן (לעיל) וכן ממוראגדום על תכנית סינדיקאט עבר-הירדן, מאי 1933, אצ"מ, S 25/3488.

⁶⁴ ככל שניומן התרחק מן המציאות של ארץ-ישראל, כן הרקיעו תכניותיו: הוא נפגש ב-26.6.1933 עם השופט בראנדייס ודיווח לו על ההתפתחויות (כפי שהיו ידועות לו) בעניין עבר-הירדן. השופט בראנדייס עודד אותו להמשיך ולטפל בעניין חברת ההשקעות. הוא אף אמר לו, שסירב להשתתף במאמץ מסוים בארץ-ישראל, בנימוק שהוא שומר את קרנותיו למטרות עבר-הירדן. בשיחה זו העלה השופט בראנדייס את הרעיון שהסינדיקאט ינהל משא ומתן עם הממשלה הבריטית וממשלת עבר הירדן בשביל לסדר הלוואה "בתנאים מסוימים" למדינה זו. מכתב ניומן לפ. קורנפלד, 26.6.1933, אצ"מ, A-123. שבועות אחדים לאחר מכן נפגש ניומן שנית עם השופט בראנדייס, והפעם התכניות שתוכננו היו בקנה מידה אמריקאי — אך לא ציוני: התכנית קראה ליצירת חברת צ'ארטר למען עבר-הירדן, עם הון של 1,000,000 דולאר. על ניומן הוטל היה לארגן את החברה עם ההון הדרוש. הבעיה שהטרידה את ניומן ומשקיעים אחרים, השותפים לדיונים, הייתה אם אפשר לחבר את רעיון חברת ההשקעות עם זה של חברת צ'ארטר, על מנת ליוזם פיתוח בקנה מידה גדול בעבר-הירדן. ברור — כותב ניומן לעמיתו בארץ-ישראל — שגיוס מיליון דולאר לא יעשה בן-לילה — אך יש לכך

הדיונים בעניין הסינדיקאט וחברת הצ'ארטר למען פיתוח עבר-הירדן לבשו אופי סוריאליסטי, אם נזכור, שבאותו זמן כבר נסתם הגולל על פרשת ההתיישבות בעבר-הירדן לפחות למשך הזמן הנראה לעין. החלטת הממשלה הבריטית נמסרה לוייצמן ולסוקולוב, וכנראה גם לארלוזורוב כבר במחצית השנייה של חודש מאי 1933. מזור הדבר, שלמרות זאת גילה ניומן, שהיה חבר ההנהלה הציונית, פעילות כה אינטנסיבית בחודשים הללו בעניין עבר-הירדן.

פעילות זו של ניומן והערכתו המוטעית את המצב מעוררים את הרושם שלא נמסר לכל חברי ההנהלה הציונית דיון וחשבון על עמדתה של בריטניה, כפי שזו נקבעה לאחר תום השיחות בארץ ובלונדון.⁶⁵ כנראה, שידעו על כך וייצמן ומנהל המחלקה המדינית ארלוזורוב.⁶⁶ הבריטים לא שותתו עם שאר חברי ההנהלה,⁶⁷ ולהם לא דווח על ההחלטה, ייתכן מטעמים של שמירת סוד ואולי מטעמים של התחרות אישית. ייתכן, שהחמרת המצב של יהודי גרמניה למן אפריל 1933 הביאה למניעת פרסומה של החלטה שכזו, כדי שלא ייפגע מוראל הציונים.⁶⁸ בין כך ובין כך, המאמצים לפתח פעולה בקנה מידה גדול בעבר-הירדן לא העלו דבר, ואילו למעשים הקטנים והצנועים יותר — לא נמצאו הסכומים הדרושים. בסופו של דבר, לא תרמו ציוני אמריקה לחיזוק הקשרים שנקשרו בעבר-הירדן, והמחלקה המדינית היתה חסרה כל השנים אמצעים, ולעתים אף אמצעים מינימאליים, לצורך פעולה בעבר-הירדן.

שאלת הקומניקאציה בין חברי ההנהלה הציונית, המתעוררת בעקבות אי-

סיכויים טובים: השופט בראנדייס הסכים לעמוד בראש רשימת התורמים לחברה למען עבר-הירדן. בהתחשב בקשיי גיוס ההון, יש להתחיל בחברה להשקעות, עם הון התחלתי מצומצם של 250,000 דולאר, וחברה זו תיוס את הקמת חברת עבר-הירדן. (מכתב ניומן למר יוליוס פליגלמן, לוס אנג'לס, 18.7.1933, אצ"מ, A-123).

⁶⁵ בארכיון הציוני המרכזי לא מצאתי כל דיווח לחברי ההנהלה על ההחלטה הבריטית. אך ייתכן, כמובן, שדיווח שכזה נמסר בעל-פה. ראה גם הערה מס' 25, פרק ב'.

⁶⁶ ביולי 1933 ביקר וייצמן בארצות-הברית. כאחד מנאומיו עמד על שאלת עבר-הירדן ואמר שה"יהושע" שעתיד להוליך את היהודים לעבר-הירדן עדיין איננו; שבעבר-הירדן קיימת סכנת חיים, והתיישבות שם תוכל להתחיל רק ב-5,000 איש או יותר; שעקרונות אמנם חלים שם סעיפי הבית הלאומי של המנדט (דבר הרחוק מהאמת), ושאינן איש, כמובן, המתנגד להרחבת הבית הלאומי לעבר-הירדן, אולם הציונים רודפים אחרי אימפריות ומאבדים את הבקתה. ניומן, ששהה אז בארצות-הברית, אינו מבין גאום זה... (מכתב ניומן לקורנפילד, 12.7.1933, אצ"מ, A-123).

⁶⁷ הם גם לא נלהבו לרעיון של שיחה בעניין זה עם סוקולוב והעדיפו שאנשים מעטים ככל האפשר ידעו על כך.

⁶⁸ יש סימנים שהחכניות הגראנדיזיות בעבר-הירדן דווקא בתקופה זו, היו קשורות בשאיפה לפתור את בעיית עתידם של יהודי גרמניה. בפגישה שנערכה בין קוקס לפנתס רוטנברג ב-9.5.1933, למשל, אמר רוטנברג שכתוצאה מן המאורעות האחרונים בגרמניה נוסדה חברה בלונדון, שבה חברים הוא, לורד רידינג, סר הרברט סמואל ויהודים אחרים, ומטרתה לעזור ליהודים הנרדפים של גרמניה למצוא מקום תחת השמש בעבר-הירדן ובארץ-ישראל. P.R.O. C.O. 831/22/17733

הבנתו של עמנואל ניומן את עמדת הבריטים — קשורה ביחסים הפנימיים בין חברי ההנהלה הציונית שבאו לכלל ביטוי סביב פרשת האופציה על אדמות האמיר. התחרות בין המחלקה הכלכלית והמחלקה המדינית באה לידי גילוי בתחילת המשא ומתן עם האמיר. עמנואל ניומן והשל פרבשטיין ניצלו את האינפורמציה שנתגלגלה לידם בדבר נכונות האמיר למשא ומתן — ופתחו בו על דעת עצמם, בלי להודיע דבר למנהל המחלקה המדינית. מעשה זה הוא אחד הביטויים למתח בהנהלה הציונית למן הקמת הקואליציה ב-1931, אשר גרם למשבר בהנהלת הסוכנות באוקטובר-נובמבר 1932.⁶⁹ שלושת החברים הציונים בהנהלת הסוכנות (ארלוזורוב — מפא"י, ניומן — ציונים כלליים, פרבשטיין — "המזרחי") לא מצאו שפה משותפת ביניהם. הימים ימי מאבק בין הרביוניסטים ומפא"י על ההגמוניה ברחוב היהודי ובתנועה הציונית.⁷⁰ פרבשטיין נמנה עם האגף הקיצוני ב"המזרחי" שהיה קרוב בהשקפותיו לרביוניסטים, וכל סיכוי להיחברות בינו לבין ארלוזורוב היה מפוקפק מלכתחילה. אי-דיווחו לארלוזורוב על המשא ומתן עם האמיר היה סימפטומאטי ליחסים ביניהם. גם מניעים שבטבע האדם, כגון השאיפה להתבלט, הניעו את ניומן ופרבשטיין לנהוג כפי שנהגו. מה גם שהתקרב מועד הכינוס של הקונגרס הציוני — והישג כחתימת אופציה על אדמות האמיר היתה נודעת ממנו השפעה על השוקלים, ביחוד בקרב המוני יהודי פולין.

כאמור, עברה הנהלת הסוכנות לסדר-היום על חריגתם של פרבשטיין וניומן מן המקובל והסמיכה אותם לחתום על האופציה. אולם בואת לא נסתיימה הפרשה. מאז סוף ינואר 1933 החלו להתפרסם בעיתונות היהודית בגולה ידיעות סודיות על המשא ומתן עם האמיר.

ב-5 במרס 1933 פרסם העיתון 'דער מאַמענט' בוורשה כתבה, שהועתקה גם בעיתונים אחרים, ובה פרטי-פרטים על המשא ומתן עם האמיר: הודגשו בה חלקם של חברי ההנהלה בעניין ועמדתם, ובייחוד תפקידם של ניומן ופרבשטיין; צוינה התנגדותו של ארלוזורוב למשא ומתן עם האמיר; הוזכרה חשיבות כניסתם של יהודים לעבר-הירדן; שתיית כוסית "לחיים" (בכיתו של אוסישקין) של ניומן, פרבשטיין ואוסישקין לכבוד השלמת העסקה, שתוארה בנוסח "הצהרת בלפור שנייה". פורסמה אפילו בקשתו של האמיר, כי המשא ומתן יישמר בסוד, וחשיבתם של ניומן ופרבשטיין — "אתה יכול לסמוך עלינו".⁷¹ ב-23 במרס

⁶⁹ הרקע היה חוסר שיתוף פעולה בין החברים הציונים בהנהלת הסוכנות (ישיבת מפלגות הקואליציה, 8.11.1932, ארכיון בית ברל 23/32).

⁷⁰ לא מצאתי את המאמר שהופיע ב'דער מאַמענט' וידיעותי מסתמכות על הדיון וחשבון של ישיבת ההנהלה מיום 23.3.1933, אצ"מ, S 25/3492, שם נערך דיון בעניין וכן צוטטו פרטים מן המאמר. במקביל לפרשת ה"מאמענט" היתה בארץ-ישראל שביתת הבניין המפורסמת בפתח-תקוה, אותה הפרו הרביוניסטים כאחגור להסתדרות העובדים הכללית.

⁷¹ כבר ב-30.1.1933 פרסם האידישע רונדשא' דרישה להסבר מפורט מן הסוכנות היהודי

1933 הועתק המאמר מ"דער מאַמענט" בעיתון הערבי "אל־איסלמיה" ואחר־כך בעיתונים ערביים אחרים, ונפתחה סדרה חדשה של מאמרי הסתה בעיתונות הערבית סביב לעניין האופציה. היום ברור, הן מן המיסומכים הבריטיים והן מתגובתו של האמיר, שלא הגילויים בעיתונות השפיעו, בסופו של דבר, על התפתחות הפרשה. אך אז נראה העניין כתמור ביותר — כעשיית רווחים פוליטיים על חשבון אינטרסים לאומיים.⁷²

ב־26 במרס 1933 נתקיימה ישיבת של מרכז מפא"י, וארלוזורוב העלה את פרשת ההדלפות. הוא ביקש להשתמש בפרשת הפרסומים שפרבשטיין היה קשור בה, ואשר עוררה ביקורת קשה של הלא־ציונים בהנהלת הסוכנות, ואפילו של גיומן ושל סוקולוב, כעילה לחיסול השבונות עם פרבשטיין. ארלוזורוב היה מוכן להתלות בתקרית זו ולפרק את הקואליציה על־ידי התפטרות הפגנתית שלו עצמו.⁷³ אך חבריו למפלגה התנגדו רובם ככולם לדעיון פרישתו של ארלוזורוב מן המחלקה המדינית, בראש וראשונה מתוך דאגה להמשך ניהולו התקין של המנגנון הפוליטי. נתקבלה הצעתו של א. קפלן, שעל ארלוזורוב לפעול במסגרת ההנהלה הציונית ולדרוש את הרחקתו של פרבשטיין. בעקבות התלטה זו, כתב ארלוזורוב איגרת לחברי ההנהלה הציונית (28.3.1933), ובה דרש את הרחקת פרבשטיין מהנהלת הסוכנות, אם על־ידי התפטרותו, ואם בדרך של השעייתו מתפקידו עד לישיבת הוועד־הפועל הציוני — או עד הקונגרס וזאת, תוך איום

דית, באשר לשמועות על פעולה בלתי זהירה שלא תחת מרות המחלקה המדינית, בעניין האופציה על אדמות האמיר. ב־10.2.1933 התפרסמו בעיתון יהודי־קנדי (ג'ואיש כרוניקל הקנדי) ידיעות, המסתמכות על עיתון יהודי־אמריקאי (דער טאג), על משלוח כספים לתשלום בעבור האופציה, על־ידי השופט בראנדייס לפי בקשת גיומן. פרסמו ידיעות כאלו בעת ההצבעה באקסקוטיבה בעניין האופציה, הצביעו ארלוזורוב והנסטר נגד, ואילו נחום סוקולוב, עמנואל גיומן והשל פרבשטיין — בעד. דווח על ויכוח בעיתונות היהודית־אמריקאית בין ס. וייז ור. בריינין, בדבר הצורך בהתיישובת בעבר־הירדן ופורסמו ידיעות על המשא ומתן שניהלו פרבשטיין וגיומן עם מתווך ערבי בעל שם ממוקפק. ב־6.2.1933 היו בידי Jewish Telegraphic Agency ידיעות סודיות, שהאמיר הודיע לאקסקוטיבה לא לייחס ערך להתנערותו מן הפרשה בעיתונות הערבית. מברק מסוכנות הידיעות Paltag ב־30.1.1933, אצ"מ, S 25/3494, קטעים מן ה: Canadian Jewish Chronicle, 10.2.1933, אצ"מ, S 25/351.

⁷² ב־13.3.1933 כתב סוקולוב מלונדון מכתב להנהלת הסוכנות בירושלים, ובו גולל את פרשת המאמר ב"דער מאַמענט" ודרש לחקור ולהעניש בכל הופרת הדיון את האשמים בהדלפה, אשר מציגה את הנהלת הסוכנות כמוסד בלתי־רציני. מכתב סוקולוב להנהלת הסוכנות בירושלים, 13.3.1933, אצ"מ, S 25/3494, דו"ח ישיבת ההנהלה מן ה־23.3.1933, אצ"מ, S 25/3492.

⁷³ דברי ארלוזורוב בישיבת מרכז מפא"י, 26.3.1933: "חשבתי בדבר ואמרת לעצמי, שאנו חייבים להפוך את העניין הזה לכל־יזון בשבילנו, בשביל לגמור עם האנשים האלה, ובשביל להיות לתוקפים (ההדגשה במקור — א.ש.) בקשר עם עניין זה. על עניין זה צריך לפרק את הקואליציה — ואני תחיה בידינו האופנסביכה". ארכיון בית ברל 23/33.

בהתפטרותו שלה.⁷⁴ אולם מפלגת "המזרחי" עמדה מאחורי פרבשטיין בנדון.⁷⁵ לחצו של ארלוזורוב לא נשא פרי. אמנם עוד נתקיימה ישיבת בירור של חברי מפלגת הקואליציה בנושא (20.4.1933), שהצטיינה בהאשמות הדדיות בין אנשי מפא"י לבין הציונים הכלליים וה"מזרחי", אך המסקנה היתה, כי יש להניח לעניין לשקוע.⁷⁶

אפיוודה זו לא שינתה דבר בפרשת עיר-אל-כבד, אך היא מורה על מיגזר של בעיות בתחום פעולתה של המחלקה המדינית. כאן באו לכלל ביטוי חוסר אחדות הדעה ובעיקר חוסר אחדות הפעולה של ההנהלה הציונית. פעולה מדינית יהודית שלא על דעת ההנהלה הציונית ואף פעולה התיישבותית שלא על דעתה — גמנו עם הדברים השכיחים. החשש מאובדן שליטה על ההתרחשויות בעבר-הירדן היה משותף לבריטים ולמחלקה המדינית. כשם שנתגלתה חולשתה של המחלקה המדינית בקביעת קו מדיני כלפי הערבים ובביצועו כלפי הבריטים — כך נתגלתה חולשתה בכפיית משמעת-פעולה על שאר חברי ההנהלה הציונית.

סיכום

פוישת האופציה נולדה מתוך המצב הכלכלי בעבר-הירדן בראשית שנות ה-30. שנות בצורת רצופות אלה חוללו מחסור ורעב בקרב אוכלוסייתה החקלאית של הארץ ובקרב הבדואים, והביאו לפנייתם של סיכום בעלי קרקעות אל היהודים כמקור הון פוטנציאלי לפיתוחה של ארצם.

המגעים בינם לבין היהודים והאווירה החיובית שנוצרה בעקבותיהם השפיעו על האמיר עבדאללה, לגסות את כוחו בעניין. הוא חלם עדיין לשוב לחצי האי ערב, או לאחד תחת כתרו את ארץ-ישראל השלמה, סוריה ואולי אף עיראק בממלכה אחת גדולה, אך היה מוכן להסתפק בכתר של מלך ירושלים. לשם הגשמת חלומו היה זקוק למקורות ממון גדולים ועצמאיים כדי ליצור אקלים פוליטי רצוי לו בארץ-ישראל המערבית ובשביל להקים מפלגה שתתמודד בו כנגד הלאומיות הערבית-פלשתינאית; מקורות ממון אלה קיווה להשיג מן היהודים. כמו כן קיווה שבעזרת קשריו אלה עמם ישיג את הסכמתם לשלטונו בארץ-ישראל המערבית.

טעותו של עבדאללה נבעה משלוש סיבות: ראשית, השקפתו על הסכסוך הערבי-יהודי בארץ-ישראל המערבית היתה אופטימית מדי: הוא העריך נכונה שדרכסם של היהודים לעבר-הירדן חייבת לעבור את ירושלים ושכם, וכי עליהם להגיע למודוס-ויוונדי עם שכניהם הערבים קודם שיהיה ביכולתו להתיר להם להכנס לארצו ללא סיבוכים קשים. אך הוא הניח שהסכם כמו זה ניתן להשגה

⁷⁴ שם.

⁷⁵ מכתב ארלוזורוב לחברי ההנהלה, 28.3.1933, אצ"מ, S 25/3492.

⁷⁶ מברק של "מזרחי" בארץ-ישראל לסוקולוב 29.3.1933; מברק מלונדון לארלוזורוב, L 9/351, אצ"מ, 30.3.33.

(לפתות חשב כך בתחילת שנות ה-30). הוא לא השכיל להבין את התפתחות התנועה הלאומית הערבית בארץ-ישראל המערבית, שעתידיה היתה להתחזק גם בארצו שלו, כשאחד ממרכיביה העיקריים, אם לא העיקרי, הוא איבה למפעל הציוני בארץ. ככל שהתפתח הישוב העברי בארץ — כן גברה קיצוניות הערבים כלפיו, וכן נתרחקה והלכה הפשרה שעבדאללה ראה בה תנאי מוקדם להתיישבות יהודית בעבר-הירדן.

שנית, הוא לא העריך נכונה את עמדת הבריטים: הוא ציפה לכך, שהבריטים לפחות לא יתנגדו למדיניות שיתוף הפעולה בינו לבין היהודים. מאחר שתלותו בבריטים היתה מוחלטת — לא העלה על דעתו לפעול כנגד רצונם.

שלישית, הוא לא העריך כראוי את האיבה ליהודים והחשש מפניהם, הרזוחים בארצו שלו. הסערה שפרצה בתורף 1933 בעקבות הגילויים סביב האופציה, ההתקפות החריפות עליו, הזעזועים והחתירות בקרב ממשלתו-הוא, בידודו בדעת הקהל הערבית (לא רק בארץ-ישראל — גם בעיראק, למשל) — כל אלה גילו לו, כי צעדו לקראת ארץ-ישראל המערבית סיכן את מעמדו בעבר-הירדן.

אך האמיר ידע להוציא מתוך מעוזו, אמנם, את היהודים לא יכול היה להביא לארצו, אך אין ספק, שהקשר הפוליטי שנוצר בינם לבינו (שלא לדבר על סכומים לא מבוטלים שעברו לידיו), התדמית שלו כשליט מתון ומוכן לפשרה עם היהודים — כל אלה סייעו לו ביותר, בעת ההתפתחויות הפוליטיות בארץ-ישראל בשנות ה-40.

הנציב העליון לא העריך נכונה את עוצמת הרגשות שתעורר השמועה על התפשטות ציונית לעבר-הירדן ברחוב הערבי בארץ-ישראל. משתנה בסערה — נסוג מהשקפתו הראשונה ביחס להתיישבות, ומאז ואילך התנגד לה.

הבריטים שללו את ההתיישבות היהודית בעבר-הירדן מסיבות פוליטיות וצבאיות: עבר-הירדן נחשבה כמצודת גבול בין ארץ-ישראל המערבית והמדבר. בתורת שכנו, לא היתה רצויה בה ישיבת יהודים, שכן היא מחסלת חגורת ביטחון בין המדבר וארץ-ישראל; לעבר-הירדן גודע ערך חשוב מבחינה פוליטית: עברו בה מסילת-הברזל חיפה—בגדד וצינור הנפט ממוסול לחיפה; חשוב היה שבאיזור כה חיוני ישרור שקט. מתן האופציה ליהודים נראה בעיני הבריטים כמעשה שסיכן את מעמדו של האמיר הפרויבריטי ושלטונו, וכן את היציבות באיזור.

ההתיישבות יהודית בעבר-הירדן עלולה היתה להצמיח בעיות בטחוניות לבריטים. הערכתם, כי במוקדם או במאוחר, תהיה התנפלות על מתיישבים יהודים בעבר-הירדן, נראית סבירה בהחלט. באותה מידה סבירה הטענה, שפיתרון הבעיה

1 יש מקום לחקור את השאלה, באיזו מידה השפיעה התדמית הזו, אשר בוצרה אצל מנהיגי המחלקה המדינית כתוצאה מן הקשרים עם עבדאללה בשנות ה-30, בשעה שנקבעו סדר-ידיפיות במלחמת הקוממיות ובעת המשא ומתן על הסכמי שביתת הנשק עם ירדן.

הצבאית-בטחונית היה בגדר האפשר. נימוק זה, שהרבו לציינו כגורם להתנגדות הבריטית להתיישבות בעבר-הירדן, יש לפרשו בנוסח: "אם תתיישבו כנגד רצונו — נפקיר אתכם לנפשכם שם". הוא שימש אמצעי-לחץ למניעת צעדים בלתי-ממושעים מצד הסוכנות היהודית.

הסיבה העיקרית להתנגדותם של הבריטים נעוצה במצב בארץ-ישראל המערבית. מאחר שווקופ, לפחות עד 1936, האמין, כי בסופו של דבר ניתן יהיה להגיע למודוס-ויוונדי בין היהודים והערבים בארץ-ישראל, יש להניח שציפה, כי אותה שעה תתאפשר גם התיישבות בעבר-הירדן — מכאן טיעונו שהוא עקרונת בעד התיישבות זו. המצב בארץ-ישראל החמיר והלך — מהומות אוקטובר 1933, פרשת כנופיית חגי-עזא-דין-אל-קסאם, אוירת המתחזות המתמדת — כל אלה לא בישרו טובות להתיישבות בעבר-הירדן: עמדתו של הנציב בנדון נתקשחה והלכה. הרשאת התיישבות יהודית בעבר-הירדן היתה מתפרשת, לדעתו, כהתפשטות ציונית נוספת, שעלולה להביא למעשי יאוש מצד הערבים, שיתבטאו במהומות קשות במערב הירדן, וקופ צפה גם שצעד כזה, שיעורר סערה פוליטית, עלול למנוע ביצועם של מעשים, החיוניים הרבה יותר לבית הלאומי מאשר ההתיישבות בעבר-הירדן, כגון העליה הגדולה, רכישת קרקעות במערב הירדן וזכיון החולה. התפתחות הבית הלאומי בארץ-ישראל המערבית שימשה כאמצעי שכנוע וכאמצעי-לחץ מצד הנציב על ההנהלה הציונית: מצד אחד, שאין עבר-הירדן חיונית, בשלב זה, להתפתחות הבית הלאומי, ומצד שני, שצעדים הפוזים שם מצד היהודים עלולים להביא לצעדי תגמול בריטיים ממערב הירדן ב"נקודות כואבות".

הבריטים היו מודאגים מהאפשרות שייווצר מצב בעבר-הירדן, שבו ההתפתחות לא תהיה מבוקרת על ידם, וואת, עלידי פעולות של פרטים יהודים, או בדרך של עסקות בין ההנהלה לבין אנשים פרטיים בעבר-הירדן. ה"בלוף" של הבריטים, שהניחו כי היהודים יקבלו כמובן-מאליו את זכותם לאסור התיישבות כגון זו, אכן נתקבל עלידי ההנהלה. אך ברור שאמצעי הלחץ האמיתי היה האיום הסמוי למעשי תגמול בעניינים אחרים, החיוניים לציונות.

פרשת עור-אל-כבד פתחה ויכוח נושן בתנועה הציונית — הוויכוח בין קובעי סדרי העדיפויות למיניהם לבין המאמינים בניצול הזדמנויות. נגד ההליכה לעבר-הירדן הושמעו נימוקים רבים: עבר-הירדן תחכה — וזהו ארץ שאיננה מושכת משקיעים זרים, ואין חשש שמישהו יקדים שם את התנועה הציונית. הליכה לעבר-הירדן חייבת להיות "כיבוש בסערה" — כלומר, עליה על הקרקע של מספר גדול של אנשים, בד בבד עם השקעות-הון גדולות: את הירדן אי-אפשר "לעבור במקל". התנועה סובלת מגרענות מתמידים — ואין להעלות על הדעת תכנית גראנדיוזיות כגון אלה. אין בכוח התנועה ליישב את ארץ-ישראל המערבית — ישנם שטחים שעלולים להישמט מידה, כגון — עמק בית-שאן, החולה, שלא לדבר על הנגב, כתוצאה מחוסר משאבים בממון ובכוח אדם. לשם מה להסתכן במעשה שריח "אוונטורה" נודף ממנו, כאשר "עוד רבה הארץ לרשתה" ?

מן הצד האחר הועלו נימוקים לא פחות משכנעים: בעיית הקרקעות בארץ-

ישראל המערבית מחמירה והולכת, וייתכן שבעבר-הירדן ימצא הפתרון ליישוב המוני יהודים, בעוד שבארץ-ישראל המערבית עשויה התנחלותם להוליד סערה פוליטית. מחירי הקרקעות הנמוכים שם עשויים להויל מחירי קרקעות בארץ-ישראל. ניתן יהיה ליישב שם פאלאחים מאזורי החר המאוכלסים של ארץ-ישראל המערבית ובכך תאפשר רכישת קרקעות במערב הירדן. עבר-הירדן כפי שהיא קיימת מהווה סכנה בטחונית — שבטי הבדואים מאיימים על הארץ הנושבת. כאן יש סיכוי לקשירת קשרי-ידידות שיהיו אולי מחסום ביום פורענות.

כל הנימוקים הראצינאליים הללו למען התיישבות בעבר-הירדן נועדו לשכנע את הכלתי-משוכנעים. אך הנימוק המכריע היה שייך לתחום האי-רציונאלי — אמר יוסף שפרינצק בענין האופציה של האמיר: "הלב פחד ורחב, גם פחד וגם רחב, לשמע העניין".² מה שהצית את תומכי רעיון החוזה לא היו נימוקים שבהגיון, אלא נימוקים שבהזון ציוני. תכנית, סדר עדיפויות, הגיון קר — לא אלה היו התכונות האופייניות למתנחלים הציוניים. עבר-הירדן הציתה את הדמיון, עוררה התלהבות, שמקורה במציאת אתגר חדש. תנועה הניזונה מן הרגש ומן ההתלהבות — כוחה, זקוקה תדיר לאתגרים גדולים ומלהיבים. דווקא אותן תכונות של התיישבות בעבר-הירדן אשר מבקרי האופציה ציינון לרעה, כגון — ריחוקו של המקום, הסכנות, הצורך בפעולה בקנה-מידה גדול, הנחשבויות שבמעשה, דווקא תכונות אלה שימשו גורם מושך לאלה שהתלהבו מן התכנית. אותם שהכריעו במפא"י בעד ההליכה לעבר-הירדן נמנו עם אנשי העליה השנייה (דוד בן-גוריון, משה שרת, יצחק בן-צבי),³ ואלה — כל פרשת חיייהם שזורה ב"אוונטורזים". גם ההליכה לדגניה נראתה בשעתו כאונטורזים, הוא הדין בעצם העליה לארץ. הפסיכולוגיה הציונית כולה ארוגה ב"אוונטורזים" — אין הכוונה לאונטורזות פוליטיות — אלה להרפתקנות התיישבותית, נטילת סיכונים מעל ומעבר לגבול הסביר. פסיכולוגיה זו היתה חיונית לבניין הארץ. הריאליזם של אנשי הציונות המעשית היה טבוע בהערכת חשיבותו של המעשה ההתיישב-בתי — אך בהחלטה על עצם המעשה היתה, בשעתו, מידה גדושה של הרפתקנות במובן הנעלה של המלה.

בוויכוח זה, כמו בוויכוחים אחרים סביב נושא התכניות בהתיישבות, גיחו המאמינים בניצול הזדמנויות. אמר משה שרת: "ההיסטוריה בכלל אינה הגשמת תכנית. היא: ניצול הזדמנויות או התמצתן".⁴ חולשתה של התנועה הציונית הביאה אותה לכך שקיבלה מה שהוצע לה, בלי אפשרות לברור ולבחור. הקצב הוכתר על-ידי לחצו של העם היהודי בגולה, מזה — ולחץ הנסיבות המגבילות בארץ-ישראל, מזה. בכל פרשת עיר-אל-כבד לא היתה התנועה הציונית פועלת, אלא נפעלת. פועלתה או מחלתה בענין עבר-הירדן היו פונקציה של מקבילית כוחות שהיו

² ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

³ ראה גם ישיבת מפלגות הקואליציה, 24.1.1933, ארכיון בית ברל 23/33.

⁴ ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

משותפים בה: התנועה הלאומית הערבית, הבריטים, האמיר והשייכים בעבר-הירדן — והעם היהודי. אילו ניתנה הברירה לאנשי התנועה — היו בוחרים להסתכן וללכת לעבר-הירדן. הערכה זו תופסת יותר מתמיד לגבי שנות ה-30, כאשר לתנועה הציונית אצה הדרך יותר ויותר.⁵

גם ארלוזורוב הריאליסט לא עמד בלחץ הפיתוי של חזון עבר-הירדן ואף הוא היה מוכן לקפיצה הנחשונת. הוויכוח בינו לבין חבריו להנהלה היה ויכוח שבטאקטיקה: האם יש ללכת לשם בעזרת השייכים או בעזרת האמיר? לאחר מעשה העלה ארלוזורוב, בהשראת הבריטים, את הטענה, שההליכה להסכם עם האמיר היא שסיכנה את הפעולה, בהכניסה שיקולים פוליטיים נגדה. היה זה ברל כצנלסון, אשר כבר בראשית הפרשה (5.2.1933) הביע את הדעה השקולה ביותר בעניין: "איני מניח את כובד המשקל בשאלה אם האמיר צריך לשמש נקודת מוצא. יתכן שכל יהודי התולך לעבר-הירדן יוצר בשביל האנגלים סיכון שאינו רצוי להם".⁶

עם תום השלבים הראשונים של הפרשה היה ברור להנהלה הציונית שהשלטון הבריטי מתנגד להליכה לעבר-הירדן. לאחר גילוי עצמאות, חזרה ההנהלה לתלם, ושמרה בקפדנות על עיקרון הקואופרציה עם הבריטים בשאלת עבר-הירדן. היא לא ידעה שהממשלה עמדה במצב מביך מבחינה חוקית, כי לא היתה בידה כל סמכות למנוע רכישתן של קרקעות אלה. אילו היו היהודים ממרים את פי השלטונות ועולים על קרקע בעבר-הירדן — היתה הממשלה מוצאת עצמה במצב מביך ביותר לו ניסתה להרחיקם בכוח. גם הרעיון של הפקרת אנשים להתנפלויות תחת השלטון הבריטי — ובכוננה תחילה — סותר כל עקרונות המימשל הבריטי, בייחוד בימי נציב כמו ווקופ וממשלה אוהדת בלונדון. נראה, שיהודים שהיו קוראים תגר על השלטונות ועולים לעבר-הירדן — היו נשארים שם.

אך היו גימוקים חשובים מאוד שלא להמרות את פי הבריטים. אמר משה שרתוק: "...הרי צריכים לצאת למלחמה גלויה. אבל אז נשאלת השאלה — אם הגענו למצב כזה ואם אין לנו מה להפסיד? בשעה שיש לפנינו שיתוף עם הממשלה בעניינים שיכולים לקדם אותנו בארץ איננו יכולים לאסור מלחמה שעלולה להביא לידי ניתוק הקשרים שלנו עם הממשלה".⁷ כאן הריאליזם בולם את החוץ, כאשר זה עלול לסכן הישגים שישנם בעין. הבריטים אכן הבינו דילמה זו וניצלו אותה לצרכיהם.

⁵ אמר ד. בן-גוריון: "...בארץ-ישראל למדהני, כשיש מפעל ציוני חשוב מצד אחד, והגיון ושיטותיו מצד שני — המפעל הציוני קודם. התגיון 'האקונומי' היה עם מתנגדי קניית העמק, אבל התגיון הציוני היה עם רוכשי העמק. ההתחלה בעבר-הירדן יכולה להיות מכרעת, ואם באה הזדמנות — יש להאחז בה. אבל צריכים לראות את כל הקושי ולעשות את הדבר באחריות. אם נפחד — לא נעשה כלום בארץ..." ישיבת כפלגות הקואליציה, 24.1.1933, ארכיון בית ברל, 23/33.

⁶ ביולטין מפא"י, 24.4.1933.

⁷ ביולטין מפא"י, 28-29 ביולי 1933.

ההנהלה אמנם השתדלה לשמור על כך, ששאלת ההתיישבות היהודית בעבר-הירדן תישאר פתוחה — אך למעשה לא היתה מעוניינת בהליכה מיידית לעבר-משום שהדבר היה כרוך בקשיים פוליטיים ומשום שנסיבות לגייס משאבים בקנה מידה גדול — לא העלו דבר. הבריטים בסירובם סיפקו להנהלה עילה נוחה לחוסר פעולה שלא היה כרוך באבדן זכויות פוטנציאליות. אף על פי כן מתעוררת השאלה, אם נכוונתה המוחלטת של ההנהלה הציונית לקבל את המרות הבריטית בשאלה זו אינה מלמדת על גטיה לקבלת-דין הבריטים בשאלות אחרות, חיוניות משאלת עבר-הירדן.

תמוה הדבר, שחתימת ההסכם עם האמיר לא פתחה ויכוח אידיאולוגי בתנועה הציונית. והרי ההליכה לעבר-הירדן היה בה, בראש וראשונה, משום הרחבת גבולות ארץ-ישראל*. אמנם בשלב הראשון לא היה מדובר על העלאת תביעה פוליטית ציונית על עבר-הירדן, אלא רק על פעילות כלכלית, חסרת גוונים פוליטיים. אך המטרה היתה, בסופו של דבר, פוליטית. היה ברור שהתיישבות יהודית בעבר-הירדן עתידה להביא לשיפוט יהודי-עצמי בתחום ההתנהלות ובמרוצת הימים לסיפוחו לתחומי הבית הלאומי.

אם כך הוא הדבר, מהי משמעותו, מבחינה ציונית, של ההסכם עם האמיר? — שאלה זו לא עורר איש, ודומה יבאיש אף לא הוטרד בגינה: היא פשוט לא היתה רלוונטית למציאות. כשם שלא ניסו לתת תשובות סופיות לבעיה הערבית, כך גם לא הרהרו בשאלת עתידו הפוליטי של האמיר, אם וכאשר תהיה התיישבות בעבר-הירדן. חוסר התכניתיות בפעולה הציונית בתחום ההתיישבות היה קיים גם בתחום הפוליטי: בשניהם גם יחד היתה תקונצפציה הכללית, המכסימאליסטית, ובמסגרתה — ניצול ההזדמנויות, כאשר הן מזדמנות. אין תכנון לטווח ארוך — וגם לא יכול היה להיות.

כאשר החלו הקשרים עם עבר-הירדן, היתה המטרה — התיישבותית-פוליטית, להתיישב בשביל להביא ברבות הימים לתמורה בסטאטוס הפוליטי של ארץ זו. כאשר התברר, שהסיכוי להתיישבות בעבר-הירדן מתמעט והולך — נהפך הקשר עם עבדאללה מאמצעי למטרה: המטרה שוב אינה פוליטית-התיישבותית, אלא פוליטית בלבד — קשירת קשרי ידידות עם שליט ערבי, יש בכך משום הכרה מצד ההנהלה שאין ידה משגת להחזיר את עבר-הירדן לתחומי ארץ-ישראל. יתירה מזאת, יש בכך משום הכרה בצורך בהתפשרות עם הערבים, במציאת דרך להתקרבות יהודית-ערבית על-ידי ויתור על חלקים מן הארץ, שהציונות ראתה אותם כארץ-ישראל. הוויתור נעשה בלב עוד בטרם הועלה לדין.

* אומר ברל כצנלסון: "בעיני אין דבר עבר-הירדן קומפלקס ישובי בלבד, אלא פוליטי. מעל הכל זה מבטיח את הרחבת גבולות ארץ-ישראל". ואמר ארלוזורוב: "...ההיסטוריה הארצישראלית לא נגמרה עדיין, אנו הולכים לקראת הכרעות פוליטיות יסודיות. יש תכניות שונות על דבר סיפוח לעבר-הירדן שטחים אחרים, וקיים נקודת משען משלנו בעבר-הירדן יכול להפך לגורם מכריע בשבילנו כלפי שטח זה". ביולטין מפא"י, 24.4.1933

הוויתור על ההתיישבות בעבר-הירדן והפניית משאביה של התנועה לארץ-ישראל המערבית הביאו בדיעבד ליצירת שרשרת ישובים רצופה, דבר שהיה בעל חשיבות מכרעת בקביעת גבולות הארץ בעת מלחמת העצמאות.⁹ נראה שהעיסוק בשאלת האופציה בשנים 1932—1933 ואחר-כך הטיפול המיגע בקשרים עם עבדאללה, פגע במידת מה בטיפוח הקשרים עם ערביי ארץ-ישראל, משום שנוצרה עייפות מסוימת במחלקה המדינית, אשר כוח האדם שלה היה, כמובן, מוגבל.¹⁰ התנועה הציונית לא הרוויחה מקשריה בעבר-הירדן בשנות ה-30, אלא הפסידה ממון ואולי הודמנויות למגעים בארץ-ישראל המערבית. פרשת האופציה על אדמת עיר-אל-כבד, כמו תונה וייצמן-פיצל בשעתו, לא היתה ראשיתו של שיתוף-פעולה יהודי-ערבי, כפי שיכלה להיות, אלא סמל לתקות שלא הוגשמו.

⁹ יש להניח שראש-גשר יהודי בעבר-הירדן היה אובד במלחמת 1948, כשם שאבדו ישובים אחרים. שחטרו עורף יהודי.

¹⁰ ביולטין מפא"י, 28*29 ביולי 1933.